

Tüketimde Meşruiyet Sorunu ve Kur'ân

Ali Rıza GÜL*

Abstract

Problem of Legitimacy in consumption and the Qur'an. Islam demands legitimacy in the process of consumption as well as in all the human acts. The Islamic principles connected with the consumption are mainly located in the Qur'an. The information contained in various verses show that the consumption legitimacy should start with needs and requests. Because the fact that the needs and demands' being legitimate require the property, goods and services and the activities of expenditure and exhausting should be in legitimate. It is deemed legitimate in the process of consumption of all kinds of consumer items that are not mentioned as forbidden in the basic sources of Islam, good and clean with respect to the qualities, not cloying, not in the class of invalid as regard to ways of acquiring, prepared religiously in lawful manner. Likewise, all service areas that do not cause great harm to manlike and society or the environment in general are legitimate. The legitimacy in the consumption processes is argued in connection with the current conditions, but in accordance

Key Words: the Qur'an, consumption, needs, waste, goods, legitimacy.

I. Giriş

Kapitalizm, ihtiyaca yönelik üretim yapmak yerine pazar için üretim yapmayı amaçlayan bir üretim sistemine sahiptir. Bu sistemde kapitalistleri pazar için üretim yapmaya teşvik eden güdü, en düşük maliyetle en yüksek kâr elde etme güdüsüdür. Oysa üretimi yapılan mal ve hizmetlerin tüketimi, tüketicilerin alım gücüne ve etkin talebine bağlıdır. Bu etkin talebin pazara sürülen mal ve hizmetleri tamamen tüketmek için bazen yeterli olmadığı görülmektedir. Aşırı üretim ile düşük tüketim arasındaki bu gerilim ekonomik krizlere yol açabilmektedir. Krizle sonuçlanabilen bu talep açığını açıklamak amacıyla, sektörler arasındaki yatırım ve üretim dengesizliği, ücret ile kâr arasındaki adil olmayan bölüşüm gibi sorunlara dikkat çekilmekte, alım gücü, aşırı sermaye birikimi, aşırı tasar-

* **Doç. Dr.**, ESOGÜ İlahiyat Fakültesi, alirizagul@hotmail.com

ruf, tasarruf stokları, sektör analizleri ve yatırım sorunları gibi kavramlar da tartışılmaktadır.¹

Hangi sorun tartışılırsa tartışılsın, hangi kavram bu tartışmaya dahil edilirse edilsin, şu bir gerçek ki, Kapitalist sistemin karakterini belirleyen ana unsur, daha fazla üretim, daha fazla tecim düşüncesidir. Sistemin çarkını döndüren temel faktör bu olunca, teorisyenler, kapitalistlerin daha fazla üretebilmelerine, buna süreklilik kazandırmalarına ve daha çok satış yapabilmelerine imkân sağlayan üretim teorileri geliştiriyorlar. Talep arzı karşılamayınca da Kapitalistler birey ve toplumları daha fazla tüketime sevk etmek için her yola başvuruyorlar. İşte bu da insanoğlunu tarihte hiç olmadığı kadar ağır bir meşruiyet sorunuyla yüz yüze getiriyor. Uzun süredir Dünyamızı adeta esir eden sonsuz mal hırsının, abartılı reklamın, gereksiz özendirmenin, aldatmanın, irtikabın, rüşvetin, cimriliğin, muhtaçlara karşı duyarsızlığın vb. iktisadi kötülüklerin temelinde işte bu sorun yer alıyor.

Dünyanın yalnızca son birkaç on yılını kapsayan ve hâlâ devam eden postmodern dönemde ise, tüketim olgusunun daha da ön plana çıktığına, hatta içeriğinin değiştiğine şahit olmaktayız. Günümüzde maddi nesnelere tüketimi, yerini, imajların ve markaların tüketimi şeklindeki seyirlik tüketime bırakıyor. Bir pazarlama stratejisi olarak malların üzerindeki marka ve model gibi göstergeler de tüketim sürecinde aktif rol oynuyor. Çünkü bu göstergeler, malların insan zihninde iyice yer etmesine neden oluyor ve tüketim sürecini hızlandırıyor. Göstergelerin imajlara dönüştürülmesi, istikrarlı anlamın yitirilmesine ve kitlelerin bu biçimsiz bitişikliklerin sonsuz akışından büyülenir hale gelmesine yol açıyor. İşte bu aşamadan sonra, sahip olduğumuz araçlar, fiziksel ihtiyaçlarımızı karşılamaktan ziyade, statümüzü tayin edici, prestijimizi yansıtan, insanların gözündeki değerimizi tayin edici görevler üstleniyor.²

Bu güncel durum, klasik kapitalizmin sebep olduklarına ilave olarak, kendini beğenme, büyüklenme, aşağılama, maddi duruma göre muamele etme, mala bağlı şımarıklık, özentisi ve taklitçilik gibi kökleri daha de-

1 Mehmet Ufuk Tutan, "Kapitalist Üretim Sisteminde Üretim İle Tüketim Dengesizliğine Tarihsel Ve Teorik Yaklaşımlar", *Ege Akademik Bakış/ Ege Academic Review*, 10/3 (773-790), 2010, ss. 777-78. Sabri Ülgener (1983), *üretim ve tüketim dengesizliği* diye isimlendirdiği bu durumu, sebepleri, etkileri ve zararlarıyla birlikte, tarihimizden örnekler vererek açıklamaktadır. Bkz. Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1984, ss. 58-62.

2 Burcu Özcan, "Postmodernizmin Tüketim İmajları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Fırat University Journal of Social Science)*, 17/1 (261-273), Elazığ, 2007, s. 268.

rinde olan psikolojik ve etik sorunlara yol açıyor. Ayrıca bu durum, insanlar arasında gruplaşmaların tabiatını bozarak, toplumsal ayrışmaları derinleştiren prestij ilişkisi diyebileceğimiz yeni bir muamele biçimini de beraberinde getiriyor. Böylece insani değerler devre dışı kalıyor, açıkçası hayat anlamını yitiriyor. Bütün bunlar ağır bir meşruiyet sorununu insanlığın gündemine taşıyor, tüketim konusunu yeniden düşünmemizi gerekli hale getiriyor.

Burada dikkat çekmeye çalıştığımız sorunları ayrıntılarıyla ele almak, bir makalenin sınırlarını elbette aşar. Belki bu sorunların her biri müstakil araştırmalar gerektirir. Bu nedenle makalemizi, tüketim ve meşruiyet kavramlarından ne anladığımızı belirttikten sonra tüketimin gerekçesi, konusu ve öznesi açısından sınırlandıracağız. Bunlardan birincisiyle ilgili olarak ihtiyaç ve istekleri, ikincisiyle ilgili olarak mal ve hizmetleri, üçüncüsüyle ilgili olarak da harcama ve tüketme fiilini ele alacağız. Bu bağlamda makalemizde, “Neyi, ne kadar, nasıl tüketmeliyiz? Ne kadarı yeterli? Meşru olan ne? gibi sorulara Kur’an açısından cevaplar arayacağız. Ulaşacağımız sonuçlar, sorunların kısmi karşılıkları olabilecektir. Çünkü amacımız, her sorunu ayrıntılı bir biçimde ele alarak çözüme kavuşturmak değil, ilgili ayetlerden ve geleneğimizde yer alan yorum ve bilgilerden hareketle, insanların tüketim süreçlerinde referans almaları gereken ideal meşruiyetin genel sınırlarını ortaya koymaktır. Çizeceğimiz çerçevenin, sorunu çözüm yoluna çekeceğine inanıyoruz. Bunu gerçekleştirmekle, bir taraftan tefsir, ahlâk ve iktisat sahalarına bilimsel bir katkı sağlarken, diğer taraftan Müslümanlara hayat tarzlarını yönlendirmede mütevazî bir teklif sunacağımızı düşünüyoruz.

II. Tüketim ve Meşruiyet

a. Tüketim

En basit tanımıyla tüketim (istihlâk), insanın çeşitli mallarla ihtiyaçlarını gidermesi faaliyetidir.³ Daha geniş bir tarifile, insanın ihtiyaçlarını doğrudan doğruya karşılamak için mal ve hizmetlerin faydasından yararlanmasıdır. Üşüyen bir kimsenin kalın giysiler giymesi, okula gitmek için otobüse binmesi, acıktığında yemek yemesi bir tüketimdir. Bu anlamda tüketim ekonomik faaliyetlerin ulaşacağı son noktadır. Tüketim kelimesi

3 Önder Özkazanç, “Tüketim Kuramına Giriş”, *İktisadi Analiz* (ss. 15-28), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., 1990, I, 17; Ahmet Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, İstanbul: DİB Yay., 1987, s. 48.

halk arasında bundan biraz farklı kullanılır. Halk dilinde tüketim; bir şeyin yok edilmesi, helâk edilmesi (bitmesi) anlamındadır. Bunun nasıl ve kimin tarafından yapıldığı önemli değildir. Halbuki ekonomi ilminde dolaşılabilir mal ve hizmet kullanımları tüketim değildir. Tüketim için mal ve hizmetlerin insan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla dolaysız şekilde bizzat insanın kendisi için kullanılması gerekmektedir. Hayvanın beslenmesi, endüstride kömürün kullanılması, unun pastada kullanılması tüketim olmayıp, üretimin birer basamağıdır. Aynı sebeplerle, hammaddeler ve ara malları, yok olup gitseler dahi tüketim olarak kabul edilemezler. Bunlara ekonomik mal ve hizmetlerin üretim amacıyla kullanımı veya endüstriler arası kullanım adı verilir.⁴

Görüldüğü gibi, tüketim kavramının tarifini, tüketen, ihtiyaç, tüketilen (mal ve hizmet), fayda ve tüketim faaliyetinin (tüketme fiili) oluşturduğu beşgen şekillendirmektedir. Tüketim kavramının anlam alanı, bu beşgenin içeriğine göre daralmakta veya genişlemektedir. Mesela, tüketenin/tüketicinin gerçek kişilerden ibaret olduğu görüşünü tercih ettiğimizde, tüketim olgusu bireyselleşip, yalnızca bireylerden ibaret dar bir alana hapsedilirken, aile, toplum ve kurum gibi tüzel kişileri de tüketici adlandırdığımızda bu alan oldukça genişlemektedir. Keza, tüketilen şeyinin, yalnızca satın alınan mallarla sınırlı tutmayıp, sahip olunan her türlü dayanıklı (buzdolabı gibi belli bir zaman süresince kullanılabilen) ve dayanıksız (gıda maddeleri gibi kullanıldığı anda bitirilen) tüketim malını ve hizmetleri kapsadığı düşünüldüğünde, tüketim kavramının kapsamı yine geniş bir alana tekabül etmektedir. İhtiyaç, insan hayatını sürdürmek için zaruri olan maddelerle sınırlı tutulmadığında, yine geniş bir alana tekabül etmektedir. İhtiyaç, insan hayatını sürdürmek için zaruri olan maddelerle sınırlı tutulmadığında, yine geniş bir perspektif söz konusudur.⁵ Tüketim faaliyetinin kapsamı da bütün bu konulardaki tercihlere bağlı olarak değişmektedir.

Biz bu araştırmamızda tüketim kavramıyla ilgili uzun tartışmalara girecek değiliz. Bu, bizim çalışmamızın sınırlarını aşacağı gibi amacıyla da örtüşmemektedir. Ancak Kur'an'ın tüketim olgusuyla ilgili genel tavrı

4 Rasih Demirci vd., *Genel Ekonomi (Mikro- Makro)*, Ankara: Kişisel yayın, 1992, s. 58.

“Malların ihtiyaçları giderme niteliğine ekonomide fayda denilmektedir (a.e., s. 19).”

5 Tüketim ve tüketici kavramları ve tüketilenin ne olduğu hakkındaki tartışmalar için bkz. Osman Erhan Öziyici, *İslâm'da Tüketim ve Tüketici Hakları*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana-bilim Dalı, 2002, s. 1 vd.

nı ortaya koyarken, bu kavramdan ne anladığımızı da belirtmek zorunluluğu hissediyoruz. Yukarıda kısaca değinmekle yetindiğimiz bilgiler ışığında tüketimi, “gerçek ve tüzel kişilerin, birey ve toplumların muhtelif ihtiyaçlarını mal ve hizmetlerin faydasından yararlanarak gidermesi faaliyeti” şeklinde tarif edebiliriz. Tarifimiz, tüketim kavramının anlam alanını mümkün olduğunca geniş tutarak, tüketimin bireysel olduğu kadar toplumsal bir olgu da olduğunu göstermektedir. Buna göre, tüketim kavramı çerçevesinde, bireysel, ailevi, toplumsal, kurumsal ihtiyaçlardan, bu ihtiyaçları mal veya hizmet kullanarak gidermek için yine aynı çeşitlilikte tüketim faaliyetlerinden söz edebiliriz. Tanımımızda tüketim çok yönlü bir talep durumunu yansıtmaktadır. Üretim (istihsâl) ise, bu talebi karşılayacak arza tekabül etmektedir.⁶ İhtiyaçlarını gidermek veya tatmin sağlamak amacı ile mal ve hizmetleri kullanan kişi veya topluluğa tüketici, üretim işini gerçekleştiren birime de üretici denmektedir.⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de tüketim kavramını doğrudan ve birebir karşılayan herhangi bir kelime yoktur. Ancak çok sayıda ayette geçen infâk kelimesi, insanın malını, kendisinin, ailesinin, toplumunun, muhtaçların vs. ihtiyaçları için harcaması anlamına geldiği gibi,⁸ tüketme anlamını da kapsamaktadır.⁹ Bu itibarla tüketim kavramının, infâk lafzının açılımlarından biri olarak Kur’an’da mevcut olduğunu söyleyebiliriz. İlâveten, ilgili ayetlerde infak ve cömertlik emredilmek, israf ve cimrilik de yasaklanmak suretiyle, tüketimle ilgili bir perspektif çizmiş, bu da İslam’ın öngördüğü tüketim anlayışının temelini oluşturmuştur. Yani tüketim bir olgu olarak da Kur’an’da mevcuttur. Kur’an’da, gerek infak lafzıyla ilintili olan, gerekse bir olgu olarak mevcut olan tüketimin, yalnızca mallarla veya bedeli ödenen mallarla sınırlı olduğunu gösteren herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Aksine, biraz sonra örneklendireceğimiz gibi, birçok ayette çeşitli iktisadi hizmet alanlarının ismi geçmektedir. Bu yüzden Kur’an temelli bir tüke-

6 Muhammed A. Mannan, *İslam Ekonomisi -Teori ve Pratik-*, çev. Bahri Zengin –Tevfik Ömeroğlu, 4. Baskı, İstanbul: Fikir Yay., 1980, s. 125.

Makalemizde arz ve talep kelimelerini iktisat bilimindeki terimsel anlamlarıyla kullanıyoruz. Buna göre, bir kişinin, belirli bir süre içerisinde, muayyen bir piyasada ve belirli bir fiyattan satın alabileceği mal ve hizmet miktarına talep; muayyen bir piyasada ve belirli süre zarfında satışa çıkardığı mal ve hizmet miktarına da arz denir (Demirci vd., *Genel Ekonomi*, 85, 144).

7 Orhan Türkay, *Mikroiktisat Teorisi*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1986, s. 8, 80.

8 Geniş bilgi için bkz. Ali Rıza Gül, “Kur’ân’daki İnfâk Kavramının Anlam Yelpazesi”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, c. VIII, sayı: 22, 2005, s. 240 vd.

9 Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya’kûb el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûs Tercemesi (Okyanûsu’l-basît fî tercemeti’l-Kâmûsi’l-muhît)*, çev. Ahmed Âsım, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305, III, s. 1021.

tim anlayışının, ister ticaret, ziraat, zanaat gibi emeğe dayalı, ister miras, hibe gibi emeğe dayanmayan meşru yollarla elde edilsin, her türlü mal ve hizmetin faydasından yararlanmayı kapsadığını söyleyebiliriz.

Yeri gelmişken şunu da belirtmeliyiz ki, bu kelimelerin Kur'ân'daki anlamları, iktisat ilminin kavramlarının anlam alanlarıyla tam olarak örtüşmemektedir. Meselâ, mal ve hizmetlerin üretimi amacıyla haddinden fazla kaynak kullanılması, İslam'daki israf kavramına konu olabileceken, iktisadî manadaki tüketim kavramının muhtevasına dahil değildir. Dolayısıyla, Kur'an'da geçen kavramların anlam alanları itibariyle araştırmamızın sınırları, iktisadî anlamdaki bir tüketim kavramının sınırlarından zaman zaman daha şümüllü olabilecektir. Zira Kur'an bir iktisat kitabı değildir; o, hayatla ilgili daha temel kavramlara yönelmektedir. Bu kavramlardan çoğunun, sadece tüketimle değil, iktisadın bütün alanlarıyla, hatta hayatın diğer birçok alanıyla da ilgisi bulunmaktadır. Bu yüzden biz araştırmamızda, kendimizi iktisat biliminin kavramlarıyla sınırlandırmayacağız; bunun yerine bizzat kendi kavramlarından hareketle Kur'ânda öngörülen tüketim anlayışı veya düşüncesi hakkında genel bir çerçeve çizmeye gayret edeceğiz. Aslında Kur'ân'ın her hangi bir meseleye bakış açısını tespit etmeye çalışan her araştırmacının takip etmesi gereken metot da kanaatimizce budur. Aksi takdirde Allah'ın kitabı, yanlış anlaşılabilir, yanlış yorumlanabilir, ilgisiz görüşler için alet edilebilir.

b. Meşruiyet

Meşruiyet (مشروعية) kelimesi, Arapça'da "açıklamak, açığa çıkarmak; bir işe başlamak; uyulmaya değer âdet başlatmak, din / hukuk kuralı koymak" gibi manalara gelen şer' (شرع) kökünün ortacı (*ism-i mef'ûl*) olan meşrû (مشروع) kelimesinden elde edilmiş bir yapma mastardır (*masdar sinâî*). İslâmî literatürde meşrû lafzı, dinî kaynaklara dayalı hükümleri veya dine ve ilkelerine uygun olan eylem ve işlemleri ifade eden bir terimdir. Kelimenin bu sıfat biçimi, herhangi bir kategorik önermede yüklem olarak kullanıldığında genel bir kavram işlevi görür ve önermeye konu olan hususun dinî-ahlâkî-hukukî yönden olumlu bir değer taşıdığını, bazen de dinin onayladığı, hatta yapılmasını istediği bir fiil, işlem veya düzenleme olduğunu gösterir. Meşruiyet ise, öncelikle dine dayalı meşru olma durumunu belirtir.¹⁰ Bununla birlikte, "meşruiyet kavramının çağ-

10 İbrahim Kâfi Dönmez, "Meşrû", *DİA*, XXIX (ss. 378-83), Ankara: İSAM, 2004, s. 378. Ayrıca

nıstırdığı ilk anlam, yerleşik kurallara ve usule (prosedür) uygunluktur. (...) Özü bakımından meşruiyet ise, benimsenen değerler sistemine yani din, ahlâk, hukuk, gelenek ve görenek gibi farklı kaynak ve yaptırıma sahip sosyal düzen kurallarına uygunluğu ifade eder."¹¹

Günümüzde meşruiyet tabiriyle genel olarak, “yasalara uygunluk; egemen sistemin hukuksal yapısına, kanun ve kurallara uygunluk; yürürlükteki yasalarla çelişmemek; haklı çıkarma veya çıkma; mazur gösterme” kastedilir.¹² Meşrulaştırma ise, “var olan veya önerilenin, muhatap olan insanlar için en iyi, en istenilen şey olduğunu gösterme süreci; mevcut durumun bir öneri yahut beklentinin genel kabul gören ahlaki veya toplumsal normlara uygun hale getirilmesi; yasallaştırma, meşruiyet kazandırma” anlamlarında kullanılır.¹³ “Meşruiyet kavramı günümüzde başta siyaset bilimi olmak üzere din, ahlâk, hukuk, antropoloji, milletlerarası ilişkiler, sosyoloji gibi son derece geniş bir disiplinler yelpazesinde yaygın biçimde kullanılması yanında yer yer epistemolojik bir düzlemde “doğruluk” anlamında mecazi bir kullanıma da sahiptir. Mutlak bir meşruiyetten söz edilip edilemeyeceği ise tartışmalı bir konudur, zira meşruiyetin içinde bulunan şartlarla yakından ilgisi vardır. Bu da meşruiyet-bağlam ilişkisini, objektiflik-sübjektiflik meselesini gündeme getirir.”¹⁴

Kur’an’da meşru kelimesi geçmemekle beraber, onunla aynı kökten gelen birkaç isim ve fiile rastlanır: *Sonra sana işlerle ilgili bir şeriat (شريعة) verdik; ona uy; bilmeyenlerin heveslerine uyma.*¹⁵ *Her birinize bir şeriat (شرعة) ve yol verdik.*¹⁶ *[Allah] Nuh’a emrettiğini (...) size de din yaptı (شرع).*¹⁷ Meallerinden de anlaşılacağı gibi, bu ayetlerde geçen *şeriat*, *şir’a* ve *şeraa* kelimeleri din anlamını içerecek biçimde ve Allah’a isnat edilerek kullanılmaktadır. *Yoksa Allah’ın izin vermediği bir şeyi kendilerine din*

bkz. “Meşrûiyye”, *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1404-1427/1983-2006, XXXVII, s. 317.

11 Dönmez, *Meşrû*, s. 378.

12 Ömer Demir – Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Yay., 1992, s. 245; Ahmet Güneş, “Tarih, Tarihçi Ve Meşruiyet”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 17 (ss. 1-48), 2005, s. 6.

13 Demir – Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 245.

14 Dönmez, *Meşrû*, s. 379.

15 Câsiye (45), 18.

16 Mâide (5), 48. Çevirideki tercihimiz için bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi, *en-Nüketü ve'l-uyûn (Tefsîru'l-Mâverdi)*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye-Dâru'l-kütübi's-sekâfe, 1412/1992, II, s. 45.

17 Şûrâ (42), 13.

yapan (شروعاً) *ortakları mı var?*¹⁸ ayetinde ise, *şeraû* kelimesi putlara nispet edilmektedir. Ancak yine mealden anlaşılacağı gibi, olumsuz bir soru (*istifhâm inkârî*) sorularak böyle bir dinin olmayacağı açıkça belirtilmektedir. Kelimelerin bu kullanımları, bize meşruiyetle ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Bu ayetlere bakarak, Kur'ân'ın meşruluğun temeline tevhi'd inancını koyduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İslam'a göre, meşruluğu, yani helâli-haramı, iyiyi-kötüyü, doğruyu- yanlışını tayin eden temelde Allah'tır. Şu ayetler helâli-haramı belirleme hakkının asıl itibariyle O'na ait olduğunu belirtmekle kalmamakta, hiçbir bilgisi olmadan insanın meşruiyeti tayin etmeye kalkışmasını O'nun hakkına müdahale saymaktadır: Dillerinizin yalan yere nitelendirmekte olduğu şeyler için 'Bu helaldir, şu haramdır.' demeyin. Çünkü Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Allah'a karşı yalan uyduranlar ise, şüphe yok ki, kurtuluşa ermezler.¹⁹

Meşruiyeti tayin hakkı Allah'a ait olmakla birlikte, O, tüketilmeleri açısından meşru olan veya olmayan şeylerin hepsini tayin ederek insanlara bildirmemiştir. Buna pratikte imkân da yoktur. Bu tavrıyla Kur'ân, tüketilmeleri Allah tarafından meşru veya gayrimeşru sayılan maddeler hakkında genel nitelendirmeler yaparak ve örnekler vererek meşrulaştırmanın mantığını oluşturmuş, ayetlerde ismi geçmeyen şeylerin meşru olup olmadığını bu mantık doğrultusunda tespit etmeyi, peygamberler başta olmak üzere insanlara, yani bireylere, toplumlara ve onların kurdukları kurumlara havale etmiştir. Fakat bu noktada keyfilige kaçmamak,²⁰ haktan ve adaletten ayrılmamak, istismar yapmamak şarttır.

İslam'a göre her Müslüman düşünce ve yaşantısını bu nizam doğrultusunda meşru hale getirir. Bütün bunlar İslâm'da meşruiyetin, birbiriyle ilgili üç farklı durumu ifade eden bir lafız olduğunu göstermektedir. Bunlardan birincisi, Kur'an ve sünnette var olan hükümlerin doğru ve iyi olduğudur. İkincisi, insanların ilgili konularda bu iki kaynağa, ilgisiz konularda da akıl, örf, maslahat gibi asıllara dayanarak belirledikleri ilke, kural, nizam vb. şeylerin vicdani, ahlâkî, hakkaniyetli, doğru ve iyi olması gerektiğidir. Üçüncüsü ise, Müslümanın inanç, söz ve fiillerinin, düşünce, karar ve uygulamalarının bunlara uygun olmasının lazım geldiğidir. Şu halde İslam açısından meşruluğun bir olmuş-bitmiş, bir de devam eden

18 Şûrâ (42), 21.

19 Nahl (16), 116. Ayrıca bkz. Yûnus (10), 59.

20 En'âm (6), 119.

yönü bulunmaktadır. Meşruiyetin statik yönüne, bu anlamlardan birincisi, dinamik yönüne de ikincisi ve üçüncüsü işaret etmektedir. Onun bu iki yönü tüketim olgusunda da mevcuttur.

c. Meşru Tüketim

Kur'ân-ı Kerîm'de meşruluk ilkesi temelde sadece ticârî-iktisâdî açıdan değil, insan hayatının bütün yönlerini kuşatıcı bir tarzda arzedilir. Kur'ân, meşruiyetin niteliğini belirleyen genel ölçüler koyar. İslam'ı kabul eden bir kişi veya toplumun hayatı, faaliyetleri ve nizamı, bu genel ölçülere uygunluğu nispetinde meşru sayılır. İktisadi hayatın önemli unsurlarından biri olan tüketime ilişkin konularda da aynı husus geçerlidir. Bir tüketim faaliyetinin İslam'a göre meşru sayılabilmesi için hem ihtiyaç, mal, kazanç ve hizmetlerin, hem de tüketim biçimi ve harcamaların meşru olması gerekir.

III. İhtiyaç ve İstekler

Çağdaş iktisat terminolojisinde ihtiyaç, insanın herhangi bir şeyin eksikliğini hissetmesi ve bu sebeple bir acı duyması ve giderilmesi için çaba göstermesidir. Diğer bir ifadeyle, tatmin edildiğinde haz veren hislere ihtiyaç denir. Bir ihtiyacın varlığından söz edilebilmesi için, herhangi bir şeyin hem yokluğunun, hem de eksiklik hissini ortadan kaldırılmasının birlikte arzu edilmesi gereklidir. Mesela, arabasının yokluğunu hissetmeyen ve araba sahibi olmak için gayret sarfetmeyen bir kimsenin, arabaya ihtiyacı yok demektir. Diğer taraftan susuzluk, açlık, hastalık gibi, belirli bir sıkıntı veya elem de bizatihi ihtiyaç değildir. Bunların karşılanması için gerekli olan mal ve hizmet ihtiyaçtır. İhtiyaçlar sonsuzdurlar, şiddet bakımından birbirinden farklıdır, birbirinin yerine ikame edilebilirler, karşılandıkça şiddetlerini kaybederler ve tekrarlanırlar.²¹

Bu açıklamalar, ihtiyaç kavramının içeriği ve nitelikleri hakkında genellikle olumlu bilgiler içeriyor. Ne var ki, bu açıklamalarda insan ihtiyaçları için bir meşruiyet çerçevesi çizilmiyor, aksine hiçbir meşruiyet sınırlaması yapılmaksızın ihtiyaçların sonsuzluğundan bahsediliyor. Zaten genelde Batılı iktisatçılar, teorilerini, insanın ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları giderecek mal ve hizmetler arasında bir uyumsuzluk ve gerginlik olduğu noktasından hareket ederek kurarlar. Özellikle neo-klasik yaklaşımı be-

²¹ Demirci vd., *Genel Ekonomi*, ss. 9-11.

nimseyenler iktisat ilmini, “kıt kaynakları sınırsız olan ihtiyaçlar arasında bölüştürmenin ilmidir.” diye tarif ederler. Sınırsız ihtiyaç düşüncesi, Kapitalist üretim tarzının da ister istemez, sınırsız farzedilen ihtiyaçlara göre kurulmasını,²² tüketim anlayışı ve alışkanlıklarının aynı yönde şekillenmesini gerekli kılıyor. Tüketimle ilgili problemler de esasen işte bu noktada başlıyor. Çünkü bu bakış açısında insanın arzu ve istekleri ile ihtiyaçları özdeşleştiriliyor.

Eğer insanın arzu ve istekleri ile ihtiyaçlarını özdeşleştirecek olursak, ihtiyaçların sonsuzluğu savını kabul etmemiz gerekir. Ancak insanın arzu ve istekleri ile ihtiyaçları farklı farklı şeylerdir. İhtiyaçlar, daha çok fiziksel özellik taşımaktadır; arzular ise, tamamen psikolojiktir.²³ O halde arzular sınırsız olabilir; hatta gelecekle ilgili hayaller, arzu, istek ve beklentiler, iktisadi ilerlemelere, teknolojik gelişmelere, yeni keşif ve icatlara vesile olabilir; ama ihtiyaçların sınırsız olduğunu söylemek, kanaatimizce fahiş bir hatadır. Çünkü sonsuz ihtiyaç telakkisi, insanın tatmin duygusunu köreltir, eşyaya bağımlılığını artırır, dolayısıyla özgürlüğünü elinden alır veya en azından hiç olmaması gerektiği biçimde sınırlandırır. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu durum, tam bir eşya açgözlülüğü ve tatminsizlik doğurur. Bunlar da insanı tüketim çılgını veya kölesi yapan müfrit bir ruh bozukluğu anlamına gelir.²⁴

Bu aşamadan sonra insan, çalışma ve kazanmanın verdiği iş zevkinde ziyade harcama ve tüketmenin getireceği hazza dayalı bir tüketim zihniyetinin esiri haline gelir; böylesi insanlardan müteşekkil toplumda da tüketime ve sarfiyata dayalı bir iktisat rejimi hakim olur.²⁵ Böyle bir ruh bozukluğunu yaşamamanın tek yolu, ihtiyaçların meşru bir zemine çekilerek, tatmin edilebilir hale getirilmesidir. Bu, tüketimle birlikte üretimin de belli bir düzene girmesini sağlar; prestij malına yatırımı ve sağlıksız büyümeyi frenler; sonsuz ihtiyaç düşüncesinin yönlendirdiği üretim faaliyetlerinin çevreye indirdiği darbeyi önler; en önemlisi, tüketicilere sadelik ahlâkını hâkim kılarak, onları, zenginliğin kibir veren ve sefahate

22 Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, ss. 43-44.

23 Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, s. 44.

24 *Tüketim köleliği* ismini, Ivan Illich'in aynı adı taşıyan kitabına dayanarak kullandık. *Tüketim çılgınlığı* ismi ise A. Durning'e aittir. Bkz. Ivan Illich, *Tüketim Köleliği*, çev. Mesut Kardeşhan, İstanbul: İz Yay., 1990; Alan Durning, “Tüketim Çılgınlığı”, *İktisat ve Din*, Hazırlayan: Mustafa Özel, İstanbul: İz Yay., 1994, ss. 299-309.

25 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri İle Bir Portre Denemesi*, Gözden geçirilmiş 2. baskı, İstanbul: Der Yayınları, 1991, ss. 188-92.

yönelten biçiminin, açgözlülüğün, lüks, israf ve gösterişin girdabına düşmekten kurtarır; ekonomik faaliyetleri sorumluluk zeminine çeker.

İnsanların iktisadi ihtiyaçlarının sonsuzluğu fikrinin ekonomik hayatta bu kadar önemli zararlara yol açıyor olması, bizi meşruiyet zeminine oturtulan ihtiyaç tariflerine yöneltiyor. Bu noktada, hemen her konuda meşruiyet arayan İslam'dan hareketle yapılan yorumlara temas etmemiz zorunlu hale geliyor. İslam'daki ihtiyaç tariflerini kelimenin Arap dilindeki anlamlarından başlayarak ortaya koyabiliriz. Arapça'da ihtiyâc ile hâcet (ç. hâcât, havâic) kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılmakta, fakat daha çok hâcet kelimesinin kullanımı tercih edilmektedir. Arapça'da hâcet kelimesi, hem muhtaç olma olgusunun, hem de muhtaç olunan şeyin ismidir.²⁶ İslam hukukçuları (*fukahâ*) ihtiyaç (*hâcet*) kelimesini, biri dar, diğeri geniş olmak üzere iki anlamda kullanmışlardır. Dar anlamda ihtiyaç, maslahatların ikinci kademesi olan *hâciyye* ile aynı anlamdadır. Eğer bir şey, elde edilmediği takdirde, insanın dinine, aklına, canına, ırzına, nesline ve malına çok büyük bir zarar getiriyorsa, zaruret; insanı sıkıntı ve darlığa düşürüyorsa, ihtiyaç veya hâcet adını alır.²⁷ Eğer bir şey, elde edilmediğinde insan hayatından bir güzellik, iyilik, kolaylık, yetkinlik veya refah eksiliyorsa, buna da tahsîn/kemâl diyebiliriz.²⁸ Fakat ekseriyetle fakihler, ihtiyaç kelimesini bu üç kategoriyi de kapsayacak biçimde geniş anlamıyla kullanmışlardır.²⁹ Biz de araştırmamızın bu noktasından itibaren ihtiyaç kelimesini bu geniş anlamıyla kullanacağız.

İhtiyaçların gruplandırılması hususunda iktisatçılar biraz daha farklı bir yol izlemişlerdir. Onlar ihtiyaçları genellikle *zarurî* (*mutlak, fizyolojik*) ve *nisbî* (*zaruri olmayan, psikolojik*) olmak üzere ikiye ayırmaktadırlar. Zaruri ihtiyaçlar, insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gidermek

26 Cemalüddîn Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. A. Ali el-kebîr – M. Ahmed Hasbüllâh – Hâşim Muhammed eş-şâzelî, Kâhire: Dâru'l-meârif, 1413/1993, XXIII, ss. 1038-39; Ahmed Âsım, *Kâmûs Tercemesi*, 1305, I, s. 725.

27 "Hâcet", *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, Kuveyt: Vezâratü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1404-1427/1983-2006, XVI, s. 247; Rahmi Yaran, *İslâm Fıkhdında İhtiyaç Kavramı ve Kurumsallaşması*, İstanbul: İFAV Yay., 2007, ss. 82-87, 107-08; Nezih Hammâd, *İktisadî Fıkıh Terimleri*, çev. Recep Ulusoy, İstanbul: İz Yay., 1996, ss. 151-52; Muhammed Ravvâs Kal'acî, *Mu'cemu lugati'l-fukahâ' Arabî-İnkilizî-Fransî*, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1416/1996, s. 150.

28 Yaran, *İslâm Fıkhdında İhtiyaç Kavramı*, s. 108.

29 *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, "Hâcet" maddesi, XVI, s. 247.

İslam alimlerinin geliştirdikleri bu ihtiyaç anlayışına, maslahat ve maslahatların mertebeleri ile ilgili taksimatın ilham kaynağı olduğunu düşünüyoruz. Bu taksimata göre, maslahatların üç mertebesi bulunmaktadır: zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Gözden geçirilmiş 3. baskı, Ankara: Kişisel yayın, t.y., ss. 317-19.

zorunda oldukları beslenme, giyinme ve barınma gibi ihtiyaçlardır. Bunların tatmin edilmemesi insana elem ve sıkıntı vermekle kalmayıp, insan hayatını da tehlikeye atar. Tatmin edildiklerinde insana haz ve zevk veren, ancak karşılanmadıklarında insan hayatını tehdit etmeyen radyo dinlemek, kitap okumak gibi ihtiyaçlara ise nisbi ihtiyaçlar denilmektedir. İhtiyaçlar tek tek fertler tarafından hissedilebileceği gibi, birçok birey veya toplum tarafından da hissedilebilir; giderilmesi veya giderilmemesi, kişisel ya da müşterek haz veya eleme neden olabilir. Bunlardan birincisi özel ihtiyaç, ikincisi de genel ihtiyaç adını alır. Yeme, içme, giyinme gibi özel ihtiyaçları fertler kendi başlarına karşılayabilirlerken, eğitim, iş güvenliği, havagazı, sağlık gibi genel ihtiyaçları ancak toplum, toplumsal kurumlar ve teşekküller karşılayabilir.³⁰ Kültürel ihtiyaçlar da diyebileceğimiz genel ihtiyaçlar, insanların cemiyet halinde yaşamalarından doğan ve bilhassa kültür seviyeleri ile ilgili ihtiyaçlardır. Bu bakımdan kişiden kişiye, toplumdaki topluma değişiklik arzedebilirler.³¹

İktisatçıların bu açıklamalarına bakılarak, İslam alimlerinin ihtiyaçları tek noktadan hareketle tasnif ettikleri, özel/bireysel ve genel/toplumsal ihtiyaçlardan söz etmedikleri, bunun da bir eksiklik olduğu ileri sürülebilir. Bu eleştiri bir noktaya kadar haklı görülebilir; ancak unutmamak gerekir ki, İslam bilim geleneğinde konu edilen ihtiyaç kavramı, yalnızca iktisat terminolojisindeki ihtiyaç ile sınırlı olmayıp, insanın giderilmesine gereksinim duyduğu her şeyi kapsayacak kadar geniş bir anlam alanına sahiptir.³² İnsanın gereksinim duyduğu şeyler içerisinde ihtiyaçların yanı sıra hizmetler de önemli bir yere sahiptir ve İslam alimlerinin ihtiyaç kavramına yükledikleri anlam bunların her ikisini de kapsamaktadır. Buna ilaveten, zikrettiğimiz ihtiyaç tasnifi genel bakış açısını yansıtmakta olup, daha başka tasnifler de bulunmaktadır.³³

Öte yandan, İslam alimlerinin yaptıkları tasnifte var olan zaruret, hacet ve tahsîn (kemal) kategorilerinden her birinin kişisel, ailevi ve toplumsal yönleri kadar, dini, iktisadi, kültürel vb. yönlerinin de bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu tasnif, bireyin ve toplumun her kademedede hem mal ve eşyaya, hem de hizmetlere olan ihtiyaçlarını kapsamaktadır.

30 Demirci vd., *Genel Ekonomi*, ss. 10-11; Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, ss. 43-45.

31 Demirci vd., *Genel Ekonomi*, s. 10.

32 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. İrfan el-Aşşâ, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1414/1993, XVIII, 23; s. Yaran, *İslâm Fıkhdında İhtiyaç Kavramı*, s. 44.

33 Geniş bilgi için bkz. Yaran, *İslâm Fıkhdında İhtiyaç Kavramı*, s. 97 vd.

Ancak yapılan bu tasnif güzel olmakla birlikte, İslam'dan hareketle söylenebilecek son nokta olarak görülmemelidir. Kapı, yeni tahlil ve tasniflere her zaman açıktır. Sözelimi, ihtiyaçlar, insan merkezli olmaktan çıkarılabilir, bütün canlıları kapsayacak biçimde yeni tasnifler yapılabilir, ihtiyaç duyulan şeylerin niteliği veya kendilerine duyulan ihtiyacın şiddeti hareket noktası yapılabilir, konjonktürel durumlar esas alınabilir.

Hâcet kelimesi Kur'ân'da üç defa geçmektedir. Kronolojik olarak bunlardan birincisi, hayvanların yaratılma sebeplerinden birinin insanın ihtiyaçlarının karşılanması olduğunu belirtmektedir: *Allah büyükbaş hayvanları, bazılarını binmeniz, bazılarını yemeniz ve kendileri vasıtasıyla gönüllerinizde [hissettiğiniz] ihtiyacı gidermeniz maksadıyla sizin için yaratandır. Onlarda sizin için menfaatler vardır. Onların ve gemilerin üzerlerinde taşınırsınız.*³⁴ Mekke döneminin ortalarında inen bu ayetlerdeki hâcet kelimesine “arzu, istek, arzulanan iş” gibi anlamlar verilmişse de,³⁵ tâbiîn müfessirlerinden Mücâhid (ö. 104/722) başta olmak üzere, müfessirlerin genel kanaatine göre, burada (hayvanlar vasıtasıyla giderilebilecek) her türlü insani ihtiyaç kastedilmektedir.³⁶

Kur'an'daki hâcet kelimelerinden ikincisi, Yakup Peygamber'in erzak getirmeleri için oğullarını Mısır'a gönderdiği zaman almalarını istediği tedbir anlatılırken geçmektedir: *Her ne kadar [şehre] babalarının emrettiği yerlerden girdilerse de, bu onlara, Allah[ın takdirine] karşı, Yakub'un, içinde bulunan bir [tedbir] ihtiyacını gidermesinden başka bir yarar sağlamazdı.*³⁷ Ayette Yakub'un (AS) içindeki şeyi anlatmak üzere kullanılan hâcet kelimesinin ne anlama geldiği tartışmalıdır. İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1200) göre bu, Yakub'un, oğullarının erzak dağıtılan şehre (Mısır'ın başkentine) güven içerisinde girmelerini istemesidir.³⁸ Râzî (ö. 606/1209), bu ayette hâcet kelimesinin, Yakub'un, oğullarına göz degeceğinden, Mısırlıların haset edeceğinden, Mısır kralının zarar vereceğinden, oğullarının kendisine geri dönemeyeceğinden korkması olmak üzere dört farklı

34 Mü'min/Gâfir (40), 79-80.

35 Komisyon, *Mu'cemü elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, et-tab'atü's-sâniye, Kahire: Mecmeu'l-lugati'l-Arabiyye, 1409/1989, s. 328.

36 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1408/1988, XXIV, s. 87; Ebu'l-ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî el-Kuraşî el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, et-tab'atü's-sâlise, Beyrut/Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1404/1984, VII, s. 237; Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, tashih: Muhammed Hüseyin el-Arab, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1997, XXIV, s. 137.

37 Yûnus (12), 68.

38 İbnü'l-cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, IV, s. 254.

yorumunun bulunduğunu belirtmektedir.³⁹ M. Hamdi Yazır (ö. 1942) ise, Yakub'un şefkat hissi ve kulluk fikri ile oğullarının selametlerini araştırma ihtiyacı içerisinde olduğunu söylemek suretiyle,⁴⁰ ayetteki hâcet kelimesinin ihtiyaç anlamına geldiği yönünde kanaat belirtmektedir. Bize göre de bu ayette kelimeye farklı anlamlar yüklemeyi gerektirecek herhangi bir durum yoktur.

Hâcet kelimesi Kur'an'da üçüncü olarak Medine'de nazil olan bir ayette, feylerin (savaşız ele geçen ganimet) dağıtımına Ensar'ın rıza göstermesi gerektiği bağlamında geçmektedir: *Onlardan önce bu yurda ve [burada] imana sığınanlar, kendilerine hicret edenleri severler; onlara verilen dolay gönüllerinde hiçbir ihtiyaç hissetmezler, kendi ihtiyaçları olsa dahi onları kendilerine tercih ederler.*⁴¹ Genel olarak müfessirler ayetteki hâcet kelimesinin *haset ve kırgınlık* anlamına geldiği kanaatindedirler.⁴² Fakat M. Hamdi Yazır, isabetli bir biçimde, burada da bu kelimeye ihtiyaç anlamı vermektedir: "Muhacirlere gerek fey' ve gerek saireden herhangi bir şeyden dolayı gönüllerinde 'Bu bize gerekti, bizim buna ihtiyacımız vardı.' gibi içlerine batacak bir kaygı, bir teessür duymazlar."⁴³

Bu örnek kullanımlarından hareketle, Kur'an'da ihtiyaç kelimesinin iktisadi anlamıyla sınırlı tutulmadığını, her türlü ihtiyacı ifade edecek genel anlamının hissettirildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, ilgili ayetlerde, ihtiyaçların tasnifine dair herhangi bir açık ibarenin bulunmadığını da görüyoruz. Bununla birlikte, yeme, içme, giyinme ile ilgili temel ihtiyaçların karşılanması, tabii olarak, diğerlerine göre öncelenmektedir;⁴⁴ zira bunlar hayatın olmazsa olmazlarıdır. İhtiyaçların yukarıda zikrettiğimiz gibi gruplandırılması, İslam âlimlerinin ilgili ayetlere, hadislerle ve hayatın gerçeklerine bakarak geliştirdikleri gerçekten mükemmel diyebileceğimiz bir bakış açısını temsil etmektedir. Bu tasnifte genel bir çerçeve çizilerek yetinilmekte, ihtiyaçların hayati önem taşıyanları özel olarak vurgulandıktan sonra ne kadarının zaruri veya hâcî, ne kadarının tahsînî olduğu büyük ölçüde kişisel, toplumsal ve konjonktürel imkânlara bırakılmakta-

39 Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin el-Hasan b. Ali et-Teymî er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, Beyrut: Dâru'l-kütüb el-ilmiyye, 1411/1990, XVIII, s. 180.

40 Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili – Türkçe Tefsir*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979, IV, s. 2891.

41 Haşr (59), 9.

42 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXVIII, s. 42; İbnü'l-cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, VIII, s. 212.

43 Yazır, *Hak Dini*, VII, s. 4843.

44 Bakara (2), 233; Mâide (5), 89; Şuarâ (26), 79; Mücâdele (58), 4; İnsân (76), 8-9; Beled (90), 14-16.

dır. . Böylece bireysel tüketiciden yöneticiye kadar bütün insanlara iktisadi tercihlerinde büyük bir kolaylık ve esnek bir hareket alanı bırakılmaktadır. M. Hamdi Yazır (ö. 1942) bunu, "Fert veya cemiyetin kendi kesbine göre bu (zarûrî, hâcî, tahsînî) mertebelerden bir haddi vardır." cümlesiyle dile getirmektedir.⁴⁵ Aslında uygulamada bunun bir başka yolu da yoktur. Zira bir akademisyen ile bir müzisyenin, Miladi onuncu asırda yaşamış bir insanla, günümüzde yaşayan bir insanın, zenginle fakirin, gelişmiş bir toplum veya ülkeyle geri kalmış bir toplum veya ülkenin ihtiyaçları, bunların önem sıralaması, öncelikleri ve tercihleri aynı olamaz.

Şu halde ihtiyaçları, zarûrî, hâcî ve tahsînî kategorilerine ayırmak da bizzat bu tasnif gibi göreceli bir durum arzedelebilmektedir; bir kişi veya topluma göre zaruri olan bir ihtiyaç, diğer bir kişi veya topluma göre hâcî veya tahsînî olabilmektedir. Buna göre, bir toplumda sanat ve tezyinata harcama yapmak lüks ve israf sayılmazken, başka bir toplumda aynı harcamalar kısmen veya tamamen lüks ve israf kategorisinde görülebilir. Aynı şekilde bir kişi veya toplum için bir zaman diliminde israf olan bir harcama, şartlar değiştiğinde israf olmaktan çıkabilir, hatta zaruri hale gelebilir. Bu bakış açısına göre ihtiyaçlar, hem ülke veya toplumun, hem de aile veya ferdin gelirlerine, konumlarına, içinde buldukları şartlara, önceliklerine, fiyatlara, tamamlayıcı ve rakip mallar arasındaki fiyat farkına, zevk ve alışkanlıklara vb. faktörlere göre değişiklik arzedebilir.⁴⁶ İhtiyaçların sıralamasıyla ilgili meşruluğun tespitinde, bizzat ihtiyaç hissedilen şey meşru olduktan sonra, insani ihtiyaçlara esneklik ve görecelilik sağlayan bu faktörlerin önemli bir etkisi vardır. Tüketici, talebi etkileyen bu faktörleri göz önüne alarak, gelirini en makul giderle en yüksek faydayı sağlayacak şekilde harcar, yani dengeyi bulur.⁴⁷

İhtiyaçların belirlenmesinde göz önünde tutulması gereken diğer bir nokta da kaynaklar meselesidir. Bilindiği gibi, iktisat biliminde, ihtiyaçların sonsuz, buna karşılık kaynakların kıt olduğu noktasından hareketle teoriler kurulmaktadır.⁴⁸ Oysa kıt kaynakların ihtiyaçlara cevap verebilme kabiliyetlerinin süreklilik kazanabilmesi, insanların ihtiyaçlarının ve bunların önem sıralamasının bu kaynaklar doğrultusunda şekillenmesine bağlıdır. Tüketim alışkanlıklarını makul bir bant aralığına çekmeden bunun

45 Yazır, Hak Dini, V, s. 3613.

46 Talebi etkileyen faktörler hakkında bkz. Demirci vd., Genel Ekonomi, ss. 87-89.

47 "Tüketicinin maksimum faydayı sağlayacak şekilde belirli gelirini dağıtmasına tüketici dengesi denir." Demirci vd., Genel Ekonomi, s. 93.

48 Demirci vd., Genel Ekonomi, s. 9.

gerçekleşemeyeceği aşikârdır. Alışkanlıkları böyle bir noktaya çekebilmek ise, insanın aklına, Allah'ın kaynakları sonlu varlıklar olarak yarattığı bilincini yerleştirmekle ve onun, iktisadi faaliyetlerini bu bilinçle israftan uzak ve kanaatkâr bir biçimde yapmasını sağlamakla gerçekleşebilir. İhtiyaçların sonsuz olduğunu savunanlar, ister istemez üretim merkezli bir iktisat görüşünü benimsemek, dolayısıyla tüketiciye yönelik gerçek dışı, aldatıcı, gayrimeşru reklam ve diğer tanıtım yollarını mubah addetmek zorundadırlar. Bu da gayrimeşru tüketim biçimini teşvik etmek anlamına gelir ki, İslam'ın böyle bir şeyi onaylaması söz konusu olamaz.

Eğer ihtiyaçlar, sübjektif / öznel ise, kişilerin ve toplumların durumlarına, imkânlarına, zamanın gereklerine vb. faktörlere göre değişiklik arz ediyorsa, bu takdirde ihtiyaçların ve şiddetlerinin belirlenmesinde en büyük söz hakkı bireylerin ve toplumların olmalıdır. Yani, neye, ne kadar ihtiyacı olduğuna mevcut şartlara bakarak insan veya toplum kendisi karar verir. Bunu söylerken, uzman yardımını ve makul düzeyde bir devlet planlamasını reddediyor değiliz. Yusuf kıssasında devletin tüketim alanına iyi yönde müdahale etmesinin, planlama yapmasının ve tasarruf tedbirleri uygulamasının güzel bir örneği sunulmaktadır.⁴⁹

Fakat ihtiyaçlar belirlenirken, kişisel çıkarlarla toplumsal çıkarlar arasında dengesizliğe yol açmamak ve toplumsal düzeni bozmamak esastır. Şayet ihtiyaçlar tamamen profesyonellerce belirlenecekse, böyle bir şey beraberinde hayatın istimplâki olgusunu getirecektir. Bugün Kapitalist profesyonellerce veya sırf kendi çıkarlarını düşünen piyasa hakimlerince planlanmış ihtiyaç öğretileri, fert ve toplumların bir eşyaya atfetmesi gereken kullanım değerini değil, menfaati esas almaktadır. Günümüzde bütün yönetimler, istihdam ağırlıklı üretim gücü üzerinde duruyorlar; iktisatçılar, iktisat anlayışının temelini üretimi koyuyorlar. Aynen Galile'nin teleskobundan bakmayı reddeden meşhur engizisyon yargıcı gibi, pek çok çağdaş ekonomist de ekonomik sistemlerin geleneksel merkezinin yerini değiştirme ihtimali olan bir analizi dikkate almaya yanaşmıyor. Bu metot bireyselliği önelemekte, bireysel çıkarları toplumsal çıkarların önüne geçirmekte, neticede ihtiyacı gerçek ihtiyaç olmaktan çıkarmakta, piyasaya egemen olanların menfaatlerine hizmet eden bir araca ve imaja dönüştürüyor.⁵⁰

Kur'ân-ı Kerîm insani ihtiyaçların tatmin edilebilir bir niteliğe kavuşması için haram ve/veya kötü / çirkin şeyleri yiyip içmeyi, gayrimeşru

49 Yûsuf (12), 43-57.

50 Illich, *Tüketim Köleliği*, s. 28 vd.

tüketimi yasaklayıp,⁵¹ sabırlı olmayı, mütevazı ve kanaatkâr yaşamayı tavsiye ederek,⁵² bir yandan sade bir hayat profili çizerken, diğer yandan insanda meşru olana ihtiyaç hissetme duygunu harekete geçirmeyi hedeflemektedir. Sadece bireylerden değil, aynı zamanda en üst toplumsal kuruluş olan devletten, dolayısıyla toplumdan, kurum ve kuruluşlardan bile gelecekteki tehlikeleri hesaba katarak ihtiyatlı ve tutumlu olmalarını istemek suretiyle,⁵³ ihtiyaçların bir düzene konulması ve bir noktadan ileriye geçirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Bunlar, Kur'an'ın tüketicinin ruh haline itidal kazandırmayı göstermektedir. Sonuç olarak o, ihtiyaçları ve bunları giderme yollarını meşru bir çerçeve içerisine çekmekte, meşru olmayan durumları ihtiyaç kategorisinden çıkarmakta, onlara ihtiyaç duymayı kontrol altına almakta, talebi de meşru olana yönlendirmekte, arz ile talep arasındaki dengenin korunmasını hedeflemekte, insana meşru ihtiyaçlarını meşru mallarla ve meşru yollardan gidermesi sorumluluğu yüklemektedir. Bu da bizi, tüketimin temel öğelerinden olan mal konusuyla yüz yüze getirmektedir.

IV. Mal ve Kazançlar

Tüketimin öznesi insan, nesnesi ise maldır. Yani insan tüketim faaliyetini mal üzerinde gerçekleştirir. Dolayısıyla, tüketim kavramının anlam çerçevesi mal kavramı doğrultusunda şekillenir. O halde öncelikle mal kavramına temas etmemiz zorunludur. Günümüz iktisat biliminde genel olarak, beşeri ihtiyaçları tatmine yarayan konkr (somut) varlıklara mal denmektedir. Bu tarife göre, bir şeyin mal olabilmesi için beşeri ihtiyaçları tatmin edecek hassaya sahip olması lazımdır. Ekmek ve elbiseyi buna misal olarak gösterebiliriz. Bu açıklamaya göre, insanın ihtiyaç duyduğu hava, rüzgâr, yağmur, deniz gibi varlıkları mal kavramı içerisinde değerlendirmek mümkün gibi görünse de gerçek öyle değildir. İktisat ilminin üzerinde durduğu, insan ihtiyaçlarının tatminine yarayan, yani faydalı olan, ancak temini için bir bedel ödenmesi gereken, aynı zamanda nadir/kıt olan mallardır; iktisadî anlamda bunlara mal denir. Sadece ihtiyacı karşılıyor olmak, bir şeye iktisadi mal vasfı kazandırmaz. Hava yaşamak için lazımdır, fakat mal değildir. Çünkü hava çok boldur; ihtiyaca nispetle

51 A'râf (7), 157; Mâide (5), 100.

52 A'râf (7), 31; İsrâ (17), 23-27.

53 Yûsuf (12), 47-48.

kıt ve faydalı (ihtiyacı tatmin hassasına sahip) olması lazımdır.⁵⁴ İktisadi faaliyetlerin hareket noktası, ihtiyaçlarımızı karşılayan mal ve hizmet üretimidir. Ekonomik faaliyetlerin gayesi, ihtiyaçları tatmin edebilmek için mala sahip olmaktır.⁵⁵

İslam alimleri malı aynî hakların konusunu belirleyen temel bir kavram olarak görmüşlerdir. Nelerin aynı haklara, mübadele, miras, tazmin gibi hukuki işlemlere konu olabileceği ise, Hanefilerle diğer mezhep alimleri arasında derin görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Hanefilerin *Mecelle*'de de yer alan en yaygın tariflerine göre mal, “tab-ı insanî mâil olup da vakt-i hâcet için iddihâr olunabilen şeydir ki, menkule ve gayrimenkule şamil olur.”⁵⁶ Bu tarifin ilk şekillerine İbn Nüceym'de (ö. 970/1562) ve Hamevî'de (ö. 1098/1687) rastlıyoruz: “Mal, [insan] tabiatının meylettiği, ihtiyaç vakti için biriktirebilen şeydir. Mal olma, [bir şeyi] bütün insanların mal edinmesiyle veya bazı insanların [elde edilmesini ve kullanılmasını] mubah saymasıyla (*takavvum*) sabit olur/gerçekleşir. Mubah sayma ise, hem bu [mal olma] yoluyla, hem de bir şeyden yararlanmanın şeran mubah olmasıyla sabit olur.”⁵⁷

Hanefi gelenekte bunun dışında tariflere rastlamak da mümkündür. Mesela, İbn Nüceym (ö. 970/1562) yukarıdaki tarife alternatif bir mal tanımı zikretmektedir. Bu tarife göre mal, “insanın maslahatları (meşru menfaat ve amaçları) için yaratılan, ihrazı (mülk edinilmesi ve koruma altına alınması) ve tasarrufu (sahiplenilmesi, kullanılması ve alışverişe konu edilmesi) mümkün olan, âdemoğlu dışındaki şeylerin ismidir. Her ne kadar köle [edinmede] de sahip olma manası varsa da, köle gerçek anlamda mal değildir; zira onun katledilmesi ve yok edilmesi caiz değildir.”⁵⁸ Onun bu tanımındaki en önemli farklılık, köle bile olsa insanoğlunun mal olarak kabul edilmemesi, tam aksine bir şeyin mal kabul edilebilmesi için o şeyin bütün insanların maslahatları için yaratılmış olmasının ve tüketilebilmesinin şart koşulmasıdır. Onun bu son derece olumlu

54 Ahmet Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1974, s. 19.

55 Demirci vd., *Genel Ekonomi*, s. 13.

56 Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, İstanbul: Hikmet Yay., 1982, s. 31 (md. 126).

57 Zeynelâbidîn bin İbrâhim bin Muhammed bin Nüceym el-Mısırî, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik*, Mısır: Dâru'l-kütübî'l-Arabiyye el-kübrâ, 1333, V, s. 277; Ahmed b. Muhammed el-Hanefî el-Hamevî, *Gamzû uyûni'l-basâir şerhu Kitâbi'l-eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405/1985, IV, s. 5.

58 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, V, s. 277.

bakış açısını İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) de kısmen dile getirmektedir: "Mal, [insan] tabiatının meylettiği, ihtiyaç vakti için biriktirilebilen şeydir. Mal olma, [bir şeyi] bütün insanların mal edinmesiyle veya bazı insanların [elde edilmesini ve kullanılmasını] mubah saymasıyla (takavvum) sabit olur/gerçekleşir. Mubah sayma ise, hem bu [mal olma] yoluyla, hem de bir şeyden yararlanmanın şeran mubah olmasıyla sabit olur."⁵⁹

Bu tariflerden de anlaşılacağı gibi, Hanefi mezhebinde, insan tabiatının hoş karşılamadığı, fiziki varlığı olmayan, sahip olunamayan, ihtiyaç gidermeyen, ihraz edilmemiş veya edilemeyen (mülk edinilmemiş veya edinilemeyen, koruma altına alınmamış veya alınamayan), biriktirilemeyen, bir buğday tanesi gibi az olduğu için bir işe yaramayan veya alışverişe konu olamayan şeyler mal sayılmamaktadır. Kaza hiçbir insan da mal kategorisi içerisinde görülmemektedir. Tariflerde örfe işaret edilmekle birlikte, ayrıntıda her insanın değil, Müslüman veya Ehlikitap olan insanın tabiatının ölçü alındığı görülmektedir. Dolayısıyla, Müslümanlar indinde mütekevvim (mülk edinilmesi ve faydalanılması mubah) olmayan, fakat Ehlikitabın tükettiği şarap ve domuz mal kabul edilmektedir.⁶⁰

Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikî hukukçular ise, mal kavramını genellikle "Kendisinden faydalanılan ya da faydalanılması mümkün olan, şer'an mubah sayılan ve insanlar arasında maddi bir değeri bulunan her türlü varlık" şeklinde tarif etmişlerdir. Faydalanılabilirliği ve dinen mubah olmayı esas alan bu tarif gereğince, bir şeyin mal sayılabilmesi, Hanefilerin aradığı fiziki varlığı olma, biriktirilebilme ve ihraz edilebilme şartlarına bağlı değildir. İslam'a göre meşru olan ve kendisinden faydalanılan her şey, hatta hizmetler bile maldır.⁶¹ Nitekim Şâfiî âlimlerden Zerkeşî malı, "kendisinden faydalanılan şeyler, yani faydalanılmaya hazır olan a'yân (fiziki varlığa sahip mallar) ve menfaatlerdir." şeklinde tarif etmektedir.⁶²

Hukuki işlemlerde birtakım sorunlara yol açan bu tariflerden her birine çeşitli açılardan eleştiriler yöneltilir. Nitekim böylesi eleştirilere

59 es-Seyyid Muhammed Emîn (İbn Âbidîn), *Minhatü'l-Hâlik alâ el-Bahri'r-râik, el-Bahru'r-râik* hâmişinde, Mısır: Dâru'l-kütübî'l-Arabiyye el-kübrâ, 1333, V, s. 277; Nezîh Hammâd, *Kadâyâ fikhîyye muâsıra fi'l-mâl ve'l-iktisâd*, Dimâşk: Dâru'l-kalem / Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1421/2001, s. 30.

60 Hasan Hacak, "Mal", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2003, XXVII, s. 462; Hammâd, *Kadâyâ fikhîyye*, s. 30.

61 Hammâd, *İktisâdî Fıkıh Terimleri*, s. 217; Aynı müellif, *Kadâyâ fikhîyye*, ss. 31-32.

62 Bedreddîn Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâid*, thk. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd, et-tab'atü's-sâniye, Kuveyt: Şirketi dâri'l-Kuveyt li's-sahâfe, 1405/1985, III, s. 222.

(المال ما ينتفع به أي مستعداً لأن ينتفع به وهو أما أعيان أو منافع)

rastlamak mümkündür.⁶³ Bu eleştirileri değerlendirmek araştırmamızın sınırlarını ve amaçlarını aşmaktadır. Fakat bizi ilgilendiren husus, Kur'an'da mal kelimesinin bu tariflerdeki anlamlarından biriyle geçip geçmediğidir. Hemen belirtelim ki, bu tariflerin ayetlerde ve hadislerde geçen mal kelimesini anlamlandırmak gibi bir amacı yoktur. Fakihler bu tarifleri tamamen hukuki işlemlere temel oluşturmak üzere geliştirmişlerdir. Mal kavramına verilen anlam, şirket ve akitlerden miraslara kadar pek çok hukuki dava sürecinin seyrini değiştirecek niteliktedir. Hangi şeylerin akitlere konu olabileceği, nelerin borç sayılacağı veya zayii halinde tazmin edileceği vb. hususlar büyük oranda bu tarifler doğrultusunda belirlenmektedir.⁶⁴

Mal kelimesi Kur'an'da bu tariflerdeki terim anlamıyla değil, daha çok sözlük anlamıyla kullanılmaktadır. Sözlükte bu kelime, insanın sahip olduğu her şeyi ifade etmektedir.⁶⁵ Dolayısıyla ayetlerde mal kelimesi, mülk, servet, zenginlik gibi anlamlar kazanmaktadır. Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Kur'ân kelimelerinin anlamlarını tespit etmeyi amaçladığı değerli eseri *Umdetü'l-huffâz*'da, bu anlamların çoğunu kapsayacak bir tarif geliştirerek mal kelimesine, “dünya metanın mülk edinilen ve yararlanılmaya elverişli olan kısmı” anlamı vermektedir.⁶⁶ Kanaatimizce, bu tarif yukarıda zikrettiğimiz tariflere nazaran daha kabul edilebilir bir tariftir. Çünkü bu tarif, bir şeyin mal sayılmasını, o şeyin mülk edinilebilir ve kendisinden istifade edilebilir olması şartına bağlamaktadır. Bu tarifinde Halebî, mülk edinmenin kimliğini meçhul bırakmak suretiyle, gerçek kişilerin, yani tek tek bireylerin yanı sıra tüzel kişilerin, mesela bir toplum, kurum veya devletin de mal sahibi olabileceğini ima etmiş olmaktadır. Onun bu tarifi, bir şeyin mal kategorisinde değerlendirilebilmesi için biriktirilebilir olması şartını ortadan kaldırmakla, telef etme veya yararlanma hakkını engelleme vb. suçlara karşı açılan tazminat davalarında karşılaşılan hak kayıplarını önlediği gibi, hizmetleri mal kapsamından çıkarmakla da önemli bir kavram kargaşasının önüne geçmiştir.

Bütün bu olumlu yönlerine rağmen, diğer tarifler gibi Halebî'nin mal tarifi de eleştirilemez değildir. Mesela, düşeceğimiz anakronizmi bir an

63 Mesela, Hanefilerin mal tariflerine eleştirel bir yaklaşım için bkz. Fahri Demir, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Ankara: DİB Yay., 1988, ss. 15-17.

64 Demir, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı*, 16-17.

65 *el-Mevsûatü'l-fıkhiyye*, “Mâl” maddesi, XXXVI, s. 31.

66 Ahmed b. Yûsuf b. Abdüddâim es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrafî'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1996, IV, s. 126

(مَا مَلَكَ مِنْ مَتَاعِ الدُّنْيَا وَصَحَّ الْإِنْتِفَاعُ بِهِ).

göz ardı ederek günümüz şartlarını dikkate alıp baktığımızda, onun mal kavramını yalnızca dünya metaı ile sınırlı tutmasını eleştirebiliriz. Bu konuda sorunun temelini, mal kavramının hangi özellikler esas alınarak tarif edilmesi gerektiği hususu oluşturmaktadır. Zira mal tarifi, malın insana fayda sağlaması özelliği üzerine bina edilebileceği gibi, insan ihtiyaçlarını karşılması veya mülkiyete konu olması özelliği üzerine de bina edilebilir. Aynı şekilde malın meşru olmasına, gerçek veya tüzel kişinin mülkü olmasına da tarifte yer verilebilir. Malı, dini yönden tanımlayabileceğimiz gibi, iktisadi veya hukuki yönden de tanımlayabiliriz. Yapacağımız tarife uygun bir biçimde malı gruplandırabiliriz. Bunların hepsi ayrıntılı tartışmaları gerektirmektedir.

Bu tartışmaların yeri burası olmamakla birlikte, araştırmamıza temel teşkil etmesi bakımından malı tarif etmemiz zorunlu görünmektedir. Araştırmamız Kur'an'la sınırlı olduğuna göre, tarifimizi bu açıdan yapmamız uygun olacaktır. Öncelikle şunu belirtelim ki, Kur'an'da mal kelimesi yukarıdaki tariflerde olduğu gibi sınırlandırılmamakta, genel anlamıyla kullanılmaktadır. Bunu kapsayacak şekilde malı, "gerçek ve tüzel kişiler tarafından mülk edinilmeye elverişli görülen somut şey" şeklinde tarif edebiliriz. Yaptığımız tarif gereğince, malları, çeşitli özelliklerine göre, meşru-gayrimeşru, ekonomik-serbest, üretim-tüketim, mislî-kıyemî, menkul-gayrimenkul, özel-kamu vb. adlar altında gruplandırabiliriz. Tarifimiz malı, özel mülkiyet kadar, toplumsal, kurumsal ve kamusal mülkiyetle de ilişkilendirmektedir. Aynı şekilde tarifimiz, mal kavramının zamanla, zeminle ve şartlarla da ilişkisini kurmaktadır. Bir yerde mal sayılan bir şey, başka bir yerde mal olarak nitelendirilmeyebilir; önceden mal olarak görülmeyen bir şey, ortaya çıkan yeni şartlar doğrultusunda mal kapsamına alınabilir. Tarifimize göre, bir şeyin mal sayılabilmesi için ivedili bir yararının olması gerekmez. Bazı şeylerin yararı zamanla ortaya çıkar. Bu sebeplerle tarifimizde mal, ucu açık bir kavram olarak bırakılmıştır; bundan sonra yeni şartların, ihtiyaç, amaç veya maslahatların gerektirdiği ya da keşfedilen ve sahiplenilmeye elverişli olan yeni şeyler rahatlıkla bu kavramın kapsamına dahil edilebilir. Mesela, zamanımızdan yüzyıllarca yıl önce petrol ve doğalgaz mal olarak görülmemiş olabilir; ancak günümüz şartlarında bunların mal olduğunda, gerçek veya tüzel kişiler tarafından mülk edinildiğinde şüphe yoktur.

Kur'an açısından mal diyebileceğimiz bir şeyin fiziki varlığının olması gerektiğinden, telif hakkı, ticaret unvanı, ihtira beratı gibi maddesel olmayan varlıkları mal kabul etmek mümkün değildir. Bunlar ancak *hak*

kavramı içerisinde değerlendirilebilir. Aynı şekilde Kur'an'daki mal lafzı köleleri de kapsamaz; zira hiçbir ayette kölelerden mal diye bahsedilmez. Mal tanımının gerçekten veya tarihi şartlar ya da hukuki uygulamalar gereği olarak dışında kalan diğer birçok maddi veya manevi varlık için de aynı şey söylenebilir. Bu varlıklardan doğan hakların tazmini sorun teşkil edebilir. Bu sorunun çözümü, tazminatın yalnızca mallardan değil, ihlâl edilen her türlü haktan dolayı gerektiğinin karara bağlanmasıdır.

Biz bu makalemizde mal kavramını açıklamaya çalıştığımız bu anlamıyla kullanıyoruz. Üretim veya tüketim süreçlerine konu olmaları itibarıyla malların “üretim malı, tüketim malı” şeklinde ikiye ayrıldığına farkındayız. Bu yüzden ihtiyaçların tatminine doğrudan doğruya hizmet etmeyen hammaddeleri, ara malları, alet ve makineleri, velhasıl sermaye ve yatırım adı altında toplayabileceğimiz malları tüketim malı olarak görmüyoruz.⁶⁷ Ancak Kur'an'daki mal kavramı hiçbir ayırım yapmaksızın her türlü malı kapsadığı için onun meşruiyeti hususunda ayetlerden elde edeceğimiz bilgiler de aynı anlam alanına atıfta bulunacaktır.

Kur'an'ın, meşrulukla ilgili olarak gündeme getirdiği en önemli husus, bizzat malın meşru olmasıdır. Zira arzu ve ihtiyaçlar gibi, malların da meşrusu ve gayrimeşrusu vardır. Allah'ın saygın bir varlık olarak yarattığı insanın⁶⁸ tüketimine konu olabilecek malın, onun bu saygınlığına yaraşır olması gerekir. Bu yüzden çeşitli ayetlerde genel bir prensip olarak iyi, hoş, temiz, leziz ve güzel olan şeylerin meşru olduğu, bunların yenilip-içilip, tüketilmesinin helâl kılındığı belirtilir: [*Ey Muhammed!*] sana, kendilerine neyin helal kılındığını soruyorlar. De ki, size hoş/iyi şeyler [*tayyibât*] helal kılındı.⁶⁹ Allah'ın size verdiği rızıklardan helal ve hoş/temiz olarak yiyin ve inandığınız Allah'tan korkun.⁷⁰ İnsanın tüketeceği malın iyi, hoş ve temiz olmasının gerekli görülmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü insanın tüketeceği mallar, ona fayda sağlayacak, onun ihtiyaçlarını giderecek cinsten olmalı, talep edilmeye, alınıp-satılmaya, dolayısıyla kendisine bir kıymet (değer, fiyat) atfedilmeye layık bir yönü bulunmalıdır.

Kur'an'a göre, insan bireysel olarak bu özelliklere sahip malları tükettiği gibi, başkalarının tüketimi için de aynı türdeki malları infak etmeli, kendisinin tiksinden almayacağı kötü/iğrenç (*habîs ç. habâis*) mal-

67 Demirci vd., *Genel Ekonomi*, 15.

68 İsrâ (17), 70.

69 Mâide (5), 4.

70 Mâide (5), 88; Ayrıca bkz. Bakara (2), 168; Nahl (16), 114.

ları vermeye kalkışmamalıdır.⁷¹ Bu tabir, yetimlerden haksızlık yapılarak alınan mallar nitelendirilirken de yine hoş/iyi tabirinin karşıtı olarak kullanılmaktadır.⁷² Bu ve benzeri ayetlerde meşruiyetin helâl-haram, tayyib-habîs kavramları üzerinden tayin edildiği görülmektedir. *Tayyib* (ç. *tayyibât*), hazzedilen, lezzet ve istek duyulan, zararı olmayan, temiz ve hoş şey demektir. Fakat bundan herkesin hoşuna giden her şeyin helâl olduğu zannedilmemelidir. Muhakkak ki, kötü alışkanlıklarla fitrat ve ahlakı bozulmuş kimselerin zevk ve takdirlerine itibar yoktur. İtibar bozulmamış tabiatadır. Dolayısıyla tayyibât ancak bozulmamış tabiata sahip kişilerin tiksiniyemeyip hoşlandıkları şeylerdir ve helalleri ifade eder.⁷³ Habîs ise, sözlük anlamıyla bunun zıddı olup,⁷⁴ haram malları ifade eder.⁷⁵ . Bu tabir yukarıdaki infak ayetinde ise, başkasına ikram edilen kalitesi düşük, değersiz malları nitelendirir.⁷⁶ Kur'an'da genel bir prensip olarak iyi olan mallar helâl kılınırken, kötü olan mallar haram kılınmaktadır.⁷⁷

Ayetlerde, haram kılınan tüketim mallarına çok az örnek verilir. Birkaç ayette ismi geçen haram malların sayısı birkaçı geçmez: leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkasına kurban edilen, boğulan, bir şeyle vurularak öldürülen, düşüp ölen, süsülerek öldürülen ve canavarların öldürdükleri, putlar adına kesilenler.⁷⁸ Başka bir ayette de şarap içme yasağı yer almaktadır.⁷⁹ Şarapta insanlar için büyük zararlar bulunduğu açıkça zikredilmekle birlikte, bazı faydaların olduğu da kabul edilmektedir⁸⁰ ki, gerçekçilik açısından bu oldukça önemlidir. İslam âlimlerinin cumhuru sarhoşluk veren maddelerin hepsini şaraba kıyas ederek, tüketilmelerinin haram olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir. Müfessirlerin büyük çoğunluğu da bu görüşü benimsemiştir.⁸¹ Şarapta olduğu gibi bu maddelerde de elbette bazı faydalar olabilir. Genel kabule göre, bunlar ilaç endüstrisinde kullanılabilir.⁸² Fakat za-

71 Bakara (2), 267.

72 Nisâ (4), 2.

73 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, s. 298; II, 83; IV, 229; VI, 89; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, III, ss. 3-4; XXII, 86; Yazır, *Hak Dini*, II, s. 1279; III, s. 1573.

74 Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, *Muhtârû's-Sihâh (Mu'cemu'r-Râzî)*, İstanbul: Çağrı Yay., 1980, s. 141.

75 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, IV, s. 294.

76 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, III, s. 63.

77 A'râf (7), 157.

78 Mâide (5), 3; Bakara (2), 173; En'âm (6), 145; Nahl (16), 115.

79 Mâide (5), 90-91.

80 Bakara (2), 219.

81 Mâverdi, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, I, s. 275; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, VI, ss. 35-38; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, III, s. 49.

82 Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, II, s. 172.

rarlarının daha çok olması –ki, akli gidermesi bunların en önemlisidir- sebebiyle, bunların doğrudan tüketilmesi meşru değildir.

Görüldüğü gibi, Kur’ân-ı Kerîm’de helâl-haramın yanı sıra, iyi-kötü, temiz-pis şeklinde genel tanımlamalar ve gruplandırmalar yapılmakta, fakat bunların ayrıntılarına çok az girilmektedir. Evrende sayısız nimet bulunmasına rağmen, neyin helâl, temiz veya iyi, neyin haram, pis veya kötü olduğu noktasında çok az örnek verilmiş olması, Kur’ân’da amaçlanan şeyin, meşrulaştırmanın genel karakterini ortaya koymak, insanlara meşrulaştırma hususunda genel bir çerçeve çizmek, bundan sonrasını bu çerçeve içerisinde kalmak şartıyla onların yorumlarına bırakmak olduğunu göstermektedir. Böylelikle, ihtiyaçların kişilere, toplumlara, zamana ve zemine göre değişebilmesine ve bunların konjonktürün gerektirdiği şekilde giderilebilmesine de imkân tanınmış olmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’in tüketim malları hakkında koyduğu birinci temel ilke, yukarıda zikrettiğimiz gibi, malın bizzat iyi, temiz ve helâl olmasıdır. Ancak Kur’ân’da bununla yetinilmekte, bunun yanı sıra malın meşru yollarla kazanılması da istenmektedir. Kişinin üretim, çiftçilik,⁸³ hayvancılık,⁸⁴ madencilik,⁸⁵ inşaatçılık⁸⁶ ve ticaret yapması,⁸⁷ miras alması,⁸⁸ devlet dairelerinde görev alması,⁸⁹ ganimet elde etmesi,⁹⁰ fakirse zekât ve sadaka vb. yardımları kabul etmesi,⁹¹ avlanması,⁹² Kur’an’da helal olduğu bildirilen ve teşvik edilen kazanç yollarından sadece birkaçıdır. Bunların çoğu, çalışmayı, emek harcamayı gerektiren, bir kısmı da –miras, hediye, yardım vb.- herhangi bir karşılık ve belki de emek gerektirmeyen gelir yollarını göstermektedir. Yine bunlardan hiçbirisi insanlık değerleriyle çatışan bir kazanç yolu olmayıp, başkasının hakkına tecavüz veya bireyleri ve toplumları ifsat anlamı da taşımamaktadır. Hakkaniyetle de çelişmeyen bu gelir elde etme yolları meşrudur.

Meşru olmayan kazanç yolları Kur’an’da *bâtıl* diye nitelendirilerek yasaklanmaktadır: *Ey İman edenler! Mallarınızı aranızda bâtil [yollar]la yemeyin; fakat karşılıklı rızanıza dayalı bir ticaretin olması bunun haricinde*

83 Bakara (2), 261; En’âm (6), 141; Kehf (18), 32-42.

84 En’âm (6), 142-144; Yûsuf (12), 47; Ra’d (13), 3; Nahl (16), 11.

85 Kehf (18), 96; Sebe (34), 10-13; Hadîd (57), 25.

86 Neml (27), 44.

87 Bakara (2), 275, 282; Nisâ (4), 32; İsrâ (17), 66; Cum’a (62), 10; Müzzemmil (73), 20.

88 Nisâ (4), 2, 12, 176.

89 Yûsuf (12), 43-57.

90 Enfâl (8), 1, 41; Haşr (59), 7-8.

91 Tevbe (9), 60; Zâriyât (51), 19; Meâric (70), 24-25.

92 Mâide (5), 96.

dedir. Kendinizi mahvetmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir. Kim düşmanlık ve zulümle bunu yaparsa, onu ateşe atacağız. [Bu,] Allah'a göre çok kolaydır.⁹³ Ayette geçen bâtil kavramı, hem hırsızlık, gasp, hıyanet, hile, kumar, fuhuş, ihtikâr, eksik ölçüp-tartma, faiz, fasit muâmele gibi gayrimeşru kazanç yollarını ve bunlardan elde edilen gelirleri; hem de sefahat, lüks, israf gibi gayrimeşru harcama yollarını ihtiva etmektedir. “Kendinizi mahvetmeyin.” demek, bu batıl yollara tenezzül ederseniz, hem kendiniz mahvolursunuz, hem de birbirinizi telef edersiniz demektir.⁹⁴

Haksız ve gayrimeşru kazanç yollarını ifade eden batıl kavramı,⁹⁵ Yahudiler insanların mallarını haksız yollarla yedikleri için kınanırken⁹⁶ ve insanların mallarını günah olan usullerle yemek için idarecilere rüşvet vermek yasaklanırken de kullanılmaktadır.⁹⁷ Çeşitli ayetlerde bu kavram hiç kullanılmaksızın, insanlar bazı haksız kazanç yollarına karşı uyarılmaktadır. Bunlar arasında, ribâ (faiz) almak,⁹⁸ yetim malı yemek,⁹⁹ dini alet ederek insanların mallarını yemek,¹⁰⁰ fuhuştan gelir sağlamak¹⁰¹ gibi, bizzat haksızlık olan, hak edilmeyen, hakkaniyetle bağdaşmayan ve toplum için zararlı olan gelir elde etme yollarını sayabiliriz. Soygun, yağma, yol kesme gibi kaba ve zorlu kazançlar bu gruba girdiği gibi, idarecilere yanaşarak, başkalarına yüzüsu dökererek avantaj sağlama gibi uysal ve sinsî kazançlar ile aldatma, falcılık, sihir, dua satıcılığı, definecilik, simya gibi hayal ve hile mahsulü kazançlar da yine bu gruba girer.¹⁰² İnsanların

93 Nisâ (4), 29.

94 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, V, ss. 30-31; Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-uyûn*, I, s. 474; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûnî'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut: Dâru'kütübî'l-ilmîyye, 1415/1995, I, s. 502; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, X, s. 57; Ebû'l-Fidâ' İsmâil İmâdüddîn b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Abdulaziz Anîm vd., Kahire: Dâru's-ş-şab, t.y., II, ss. 233-234; Yazır, *Hak Dini*, II, s. 1341; Mehmed Vehbî, *Büyük Kur'ân Tefsiri (Hulâsati'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân)*, 4. baskı, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1969, III, ss. 901-902; Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, çev. M. Emin Saraç vd., İstanbul: Hikmet Yay., t.y., III, s. 187; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, İstanbul: Dersââdet Kitabevi, t.y., I, s. 271.

95 Bâtil kavramının anlam alanı elbette yalnızca bunlarla sınırlı değildir. Bu kelime çeşitli ayetlerde daha başka anlamlarda da kullanılmıştır. Biz burada bu kelimeyi yalnızca konumuzla, en fazla iktisadi faaliyetlerle ilgili kadarıyla açıkladık. Kelimenin diğer anlamları için bkz. Ebû Abdillâh el-Hüseynî b. Muhammed ed-Dâmegânî, *el-Vüçûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbill-âhi'l-azîz*, thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zeffî, Kahire, 1412/1992, I, ss. 176-77.

96 Nisâ (4), 161.

97 Bakara (2), 188.

98 Bakara (2), 275; Âl-i İmrân (3), 130; Nisâ (4), 161.

99 Nisâ (4), 2, 10.

100 Tevbe (9), 34.

101 Nûr (24), 33.

102 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, ss. 158-62.

bu gayrimeşru kazanç yollarına başvurmalarının arkasında doyurulması güç bir tamah ve kazanç hırsı saklıdır.¹⁰³

Kur'ân-ı Kerîm'in tüketim malları hakkında koyduğu üçüncü temel ilke, bunların meşru vaziyette tüketime hazır hale getirilmesidir. Bunun en açık örneğini eti yenen kara hayvanları oluşturmaktadır. İlgili ayetlerde yer alan hükümlere göre, bir hayvanın tüketilebilmesi için öncelikle onun etinin yenmesi dinen mubah sayılan hayvanlardan olması gerekir. Domuz bu tür hayvanlardan olmadığı için etinin yenmesi haramdır. İkinci olarak, eti yenen hayvanın çekirge vb. hariç usulünce kesilmiş olması şarttır. Bu yüzden boğazlanmadan ölen (leş), Allah'ın adı anılmadan boğazlanan, putlara sunulmak üzere kesilen, boğulan, taş, sopa vb. vasıtalarla vurularak öldürülen, düşüp ölen, süsülerek öldürülen ve yırtıcı hayvanlar tarafından telef edilen hayvanların etini yemek mubah değildir. Ancak eğitilmiş av hayvanlarının yakalayıp getirdikleri veya usulünce salıverildikten sonra öldürdükleri sonuncu hükümden müstesnadır. Üçüncü olarak, usulünce boğazlanmış olsa bile, eti yenen hayvanın tiksinti verici parçalarının yenmesi meşru değildir. Böyle bir hayvandan akan kan bunun bariz bir örneğidir.¹⁰⁴ Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde yer alan bu genel bilgiler, fıkıh kaynaklarında ayrıntılı olarak açıklanmıştır.¹⁰⁵

Verdiğimiz bu bilgiler, Müslümanların yalnızca kendilerinin tüketime hazır hale getirdikleri yiyecekleri, özellikle de etleri yiyebilecekleri gibi bir algılamaya yol açmamalıdır. Kur'an'da Ehlikitabın yiyeceklerinin Müslümanlar için helâl olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁶ Müfessirlerin büyük çoğunluğu, bu ayette hem Ehlikitabın, hem de dini bakımdan onlarla aynı statüde olan kişilerin kestiklerinin Müslümanlara helal kılındığı görüşündedir.¹⁰⁷ Ancak bahse konu olan ayette Müslümanlara temiz/güzel şeylerin (*tayyibât*) helâl kılındığı belirtildikten sonra bu ifadenin gelmiş olması, bunun sadece hayvan kesmeyle sınırlı tutulamayacağını göstermektedir. Kanaatimizce, bu ayette Müslümanların, Ehlikitabın ve onlarla benzer özelliklere sahip kişi ve toplumların temiz/güzel olan bütün yiyeceklerini

103 Ülgener, *Darlık Buhranları*, s. 105; aynı yazar, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 159 vd.

104 Bakara (2), 173; Mâide (5), 3; En'âm (6), 119, 145; Nahl (16), 115. Ayrıntılı açıklama için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 213, 591; Yazır, *Hak Dini*, III, s. 1556 vd. Av ve av hayvanları hakkında ayrıca bkz. Mâide (5), 4; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 594.

105 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Vehbe ez-Zuhayli, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*, et-tab'atü's-sâniye, Dimaşk: Dâru'l-fıkr, 1405/1995, III, s. 647 vd.

106 Mâide (5), 5.

107 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI, s. 100; Yazır, *Hak Dini*, III, s. 1577-78.

yiyecekleri anlatılmaktadır. Burada yapılmak istenen, gayrimüslimlerin yiyeceklerini gayrimeşru gören anlayışları izale etmek, yiyeceğin tayyibât cinsinden olmasına itibar edilmesini sağlamaktır. Zira kendini bütün insanlığa kabul ettirme vizyonuna sahip olan İslam'ın gayrimüslimlerin yiyeceklerini Müslümanlara yasaklama yönünde bir tavrı olamaz. Hz. Muhammed dönemindeki uygulamalarda da bunun aksi bir duruma rastlamak mümkün değildir.

V. Hizmetler

Araştırmamızın ilk bölümünde de belirttiğimiz gibi, tüketim yalnızca mallarla sınırlı kalmamakta, hizmetleri de kapsamaktadır. “Hizmet, bir ihtiyaca cevap vermek kastiyle yapılan bir servistir. Hizmetler ihtiyaçları tatmin etmekle beraber, ortaya elle tutulur bir şeyin, konkre bir vasıtanın çıkmasını gerektirmezler. Faraza, nakil hizmetlerinde ve eğlence yerlerinde ortada bir eşya alınıp yoğaltılmadan [tüketilmeden] ihtiyaçlar tatmin edilmiş olur.”¹⁰⁸ Doktorun hastasını muayene etmesi, öğretmenin ders vermesi, berberin saç kesmesi, sanatçının şarkı söylemesi, avukatın müvekkilini savunması, işçinin çalışması, tamircinin tamir yapması birer hizmet örneğidir.¹⁰⁹

Hizmetin birçok çeşidi vardır. Toplumun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için devlet veya mahalli idareler tarafından sunulan eğitim-öğretim, posta, savunma, ulaşım ve sağlık gibi her türlü servise kamu hizmeti; askerlik hizmeti gibi, yasayla zorunlu hale getirilen, gerektiğinde kanun zoruyla yaptırılan hizmetlere mecburi hizmet; bir işyerinin veya fabrikanın kendi bünyesinde amaçlarına ulaşabilmek için ana ünitelere yardımcı olacak temizlik, bakım ve onarım gibi faaliyetlerine ise, genel hizmet adı verilir. Daha çok insan emeğini ifade eden hizmetler, şahıslarla birlikte var olurlar, biriktirilemezler, kiralanamazlar ve mülk edinilemezler.¹¹⁰

Yukarıda vurguladığımız gibi, ihtiyaçlar mallarla ilgili olduğu kadar, hizmetlerle de ilgilidir. İnsanlar tüketim ihtiyaçlarını hem mallarla, hem de hizmetlerle giderirler. Bu, sadece iktisat ilmi açısından değil, aynı zamanda İslam dini açısından da böyledir. Kur'an'da geçen hâcet kavramının anlam alanıyla ilgili olarak verdiğimiz bilgiler, ihtiyacın hem mallarla, hem de hizmetler yoluyla giderilen türlerinin bulunduğunu göstermekte-

¹⁰⁸ Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, s. 19-20.

¹⁰⁹ Demirci vd., *Genel Ekonomi*, s. 18.

¹¹⁰ Demirci vd., *Genel Ekonomi*, s. 18.

dir. Birçok surede insanların ihtiyaç alanlarına değinilmekte, bunları giderecek şeylerdeki menfaate, iktisat terminolojisiyle söyleyecek olursak, mal ve hizmetlerin ihtiyaçları tatmin gücüne açıkça vurgu yapılmaktadır.¹¹¹

Kur'an'da çeşitli hizmet alanlarına atıf yapıldığına şahit olmaktayız. Mesela, çalışma,¹¹² alışveriş yapma,¹¹³ mescitleri yapma ve onarma¹¹⁴ teşvik edilmektedir. Bir ayette Müminlerden toptan savaşa çıkmamaları, bir grubun geride kalarak İslam'ı derinlemesine öğrenmesi ve savaştan dönenlere İslâmî eğitim ve öğretim vermesi istenmektedir.¹¹⁵ Bu, Müslüman toplumun genelde eğitim-öğretim, özelde de din eğitimi ihtiyacına bir cevaptır. Yine, kötülüğün önlenerek, iyiliğin hakim kılınması toplumsal bir ihtiyaçtır. Çeşitli ayetlerde bunun gerçekleştirilmesine yönelik ifadeler yer almaktadır.¹¹⁶ Kur'an'da, adalet yapma, muhtaçlara ihsan etme, akrabalara yardımda bulunma emredilirken, yüz kızartıcı işler, fenalık ve haksızlık yasaklanmaktadır.¹¹⁷ Ayetlerde mal-mülk edinme ve özel mülkiyet insanın tabii bir hakkı olarak geçmektedir.¹¹⁸ Öte yandan, insanların arasını düzeltmek,¹¹⁹ toplumsal düzeni sağlamak,¹²⁰ gerektiğinde savaş¹²¹ veya barış yapmak¹²² da toplumsal birer ihtiyaçtır. Kur'an'da geçen bu hizmet alanlarının tamamı meşrudur; zira meşru ihtiyaç alanlarına tekabül etmektedir.

Topluma bu hizmetlerin sunulabilmesi için sosyal mekanizmaların, kurum ve kuruluşların, özellikle de idari ve hukuki mekanizmaların oluşturulması şarttır. Bütün bunlar güçlü bir devlet organizasyonunu gerekli kılmaktadır. Çünkü bunların tamamına yakını kamu hizmeti kapsamındadır; bireysel olarak gerçekleştirilmeleri kargaşaya ve çatışmaya yol açar. Kur'an'a göre, gerçek müminler, kendilerine güç, galibiyet, iktidar ve imkân

111 Mesela bkz. Nahl (16), 5; Mü'minûn (23), 20-22; Yâsîn (36), 71-73; Hadîd (57), 25. Menfaat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, s. 86 vd.

112 Necm (53), 39-41.

113 Bakara (2), 198, 275, 282; Nisâ (4), 29; Cuma (62), 10-11.

114 Tevbe (9), 18.

115 Tevbe (9), 122.

116 Mesela bkz. Âl-i İmrân (3), 104, 114; Tevbe (9), 71.

117 Nahl (16), 90.

118 Bakara (2), 29, 155, 188, 261; Âl-i İmrân (3), 186; Nisâ (4), 2, 5-6, 24; Enfâl (8), 28; Hûd (11), 87.

119 Bakara (2), 224; Nisâ (4), 35, 128; Enfâl (8), 1.

120 Hucurât (49), 9-10.

121 Bakara (2), 190, 216, 244; Âl-i İmrân (3), 167; Hac (22), 39.

122 Bakara (2), 208; Nisâ (4), 90-91.

verildiğinde, bireysel olarak doğru yoldan ayrılmadıkları gibi, bu kamu hizmetlerini de layıkıyla yaparlar: O kişileri yeryüzünde güçlendirirsek, [yine] namazlarını kılarlar, zekâtlarını verirler, iyiliği emrederler, kötülüğü yasaklarlar.¹²³

Kamu hizmetlerini layıkıyla yapmayan kişiler ise Kur'an'da eleştirilmektedir: *İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatıyla ilgili sözü hoşuna gider, kalbinde olana Allah'ı şahit tutar. Oysa o, düşmanların en azılısıdır. Dönüp gittiğinde / görev üstlendiğinde, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, ekini ve nesli telef etmek için uğraşır. Oysa Allah bozgunculuğu sevmez.*¹²⁴ Ayette temel kurgunun yapıldığı *tevellâ* kelimesinin anlamı, sadece dönüp gitme ile sınırlı kalmayıp, idari görev üstlenmeyi, yönetici olmayı, yönetmeyi, iş başına geçmeyi de kapsamaktadır. Dolayısıyla, ayette Ahnes b. Şürayk gibi münafık kişilerin, ellerine fırsat geçtiğinde, sırf düşmanlıklarından dolayı Müslümanların ekinlerini yakmaları ve hayvanlarını telef etmeleri kastedildiği gibi, zalim yöneticilerin haksız yere adam öldürmeleri, insanları imha etmeleri veya zulüm yapmaları da kastedilmektedir.¹²⁵ Ayrıca ayet, herhangi bir görev verilecek veya iş başına geçirilecek insanların söylediklerine bakılmayıp, hallerinin tetkik edilmesi gerektiğini de içermektedir.¹²⁶

Bu ayetteki *ifsâdın*, yol kesme, kan dökme ve terör gibi toplumu bozan bütün fitne ve fesat çeşitlerini, *harsın* her türlü zirai ürünü, *neslin* ruh sahibi canlıların zürriyetlerini kapsadığını¹²⁷ dikkate alacak olursak, kamu hizmetlerinin düzgün yürütülmemesinin, toplum düzeninden yönetme biçimine, hukuktan iktisadi alanın temel parametrelerine kadar hemen her şeyi mahvedeceğini söyleyebiliriz. Kur'an'ın, idari ve hukuki görevler başta olmak üzere emanetlerin ehil olanlara verilmesi ve bu emanetlerin gerektiği gibi yapılması yönündeki talebi¹²⁸ temel olarak bu gerekçeye dayanmaktadır.

123 Hac (22), 41. Ayette geçen "güçlendirirsek" (كَمَّلْنَا) fiili, güç, kuvvet, kudret, galibiyet, iktidar, imkân verirken gibi anlamlar taşımaktadır. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, s. 42; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XVII, s. 244; Yazır, *Hak Dini*, V, s. 3410; M. Vehbî, *Büyük Kur'an Tefsiri*, IX, ss. 3550-51.

124 Bakara (2), 204-205.

125 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, s. 316; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, II, s. 144; Yazır, *Hak Dini*, II, ss. 732-33.

126 Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-fık, 1414/1993, I, s. 134; Yazır, *Hak Dini*, II, s. 733.

127 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, ss. 316-18; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, II, s. 144.

128 Nisâ (4), 58; Enfâl (8), 27; Mü'minûn (23), 8; Meâric (70), 32.

VI. Harcama ve Tüketme

İhtiyaç ve isteklerin zapturapt altına alınması, malların ve kazanç yollarının meşruiyetinin sağlanması, hizmet alanları için gerekli tedbirlerin alınması, namazın dışındaki farzlar gibi, tüketime hazırlık aşamalarını oluşturmaktadır. Tüketim faaliyetinin gerçeklik kazandığı asıl aşama, harcama ve tüketme aşamasıdır. Eğer bu aşama olmasaydı, ne kadar eşya, mal vs. olursa olsun insani tüketimden bahsedemezdik. Tüketime asıl kimliğini kazandıran şeyin bu aşama olduğunda şüphe yoktur. Çünkü bu aşamada “Niçin ve nasıl tüketeceğiz?” sorusuna verilecek cevaba göre tüketimin amacı ve niteliği ortaya çıkar. “Ne kadar tüketmeliyiz? Ne kadarı yeterli?” soruları, ihtiyaçları belirleme aşamasında genel olarak cevap bulsa da nihai olarak bu aşamada netleşir. Aynı şekilde, neyin ne kadar tüketileceğine ilişkin nihai kararlar da bu aşamada verilir. En önemlisi, uygulama aşaması olduğundan, tüketimle ilgili her şey bu aşamada nihai şeklini alır.

Harcama ve tüketmenin konusu, eşya, mallar ve hizmetlerdir. Kur’an terminolojisinde Allah, insanların yalnızca mal ve eşya olarak sahiplendiklerinin değil, fakat her şeyin mutlak yaratıcısıdır.¹²⁹ Yegâne yaratıcı olduğu içindir ki, kâinataki her şey gerçekte O’nun mülküdür: *Göklerde ve yerde ne varsa, Allah’ındır.*¹³⁰ Ancak bu kaynaklara O’nun değil, insanın ihtiyacı vardır. Gökleri, yeri ve içlerindeki türlü türlü nimetleri, insanın menfaat sağlaması için elverişli hale getirmesinin¹³¹ nedeni budur. O, yeryüzündekilerin hepsini insan için yaratandır;¹³² gökten yağmurunu yağdırıp, her türlü bitkiyi bitirendir.¹³³ Bu nimetlerde insan için sayısız faydalar bulunmaktadır.¹³⁴ Kur’an’daki mal, eşya ve kâinat algısını tebellür ettiren bu mantalite gereğince, her insanın bütün nimetlerden yararlanmaya doğuştan hakkı vardır. İnsana düşen bunu usulünce gerçekleştirmesidir.

129 En’âm (6), 101-102; Ra’d (13), 16; Nûr (24), 45; Furkân (25), 2.

130 Bakara (2), 116-117, 284; Âl-i İmrân (3), 109; Nisâ (4), 126, 131-132; Yûnus (10), 55-56, 68; Nahl (16), 52-53; Tâhâ (20), 6; Hac (22), 64-65; Lokmân (31), 25-26; Tegâbün (64), 1-3.

131 Ra’d (13), 2-4; Nahl (16), 12-14; Câsiye (45), 13.

132 Bakara (2), 29. Ayrıca bkz. Furkân (25), 59; Secde (32), 4.

133 Bakara (2), 22; En’âm (6), 99; İbrâhîm (14), 33; İbrâhîm (14), 32; Nahl (16), 10-11, 65-67; Neml (27), 60; Lokmân (31), 10.

134 En’âm (6), 142-145; Yûnus (10), 23; Nahl (16), 5-10, 66, 80-81; Hac (22), Mü’minûn (23), 17-22; Yâsîn (36), 71-73; Mü’min/Gâfir (40), 79-80; Zuhruf (43), 12-13; Hadîd (57), 25.

Çok sayıda ayette, insanların Allah'ın nimetlerinden nasıl yararlanmaları gerektiğiyle ilkeler yer alır.¹³⁵ Meşruluk, yani helal olan mal, eşya ve hizmetlerden yararlanmak, bunların en başta gelenidir. Araştırmamızın bundan önceki iki başlığı altında verdiğimiz bilgiler bununla ilgili olduğundan, burada tekrarı gereksiz buluyoruz. İkinci ilke temizliktir. Bu ilke, “*Ey insanlar, yeryüzündeki şeylerden helal ve temiz olarak yiye.*”¹³⁶ ayetine dayanır. “... [bu] şart, besin maddelerinin yeteri kadar temiz olmasını gerektirir. Onun için yasak maddelerin dışında kalan her şey, her zaman, içecek ve yiyecek olarak kullanılamaz. Onların temiz ve sağlığa yararlı olması şarttır. Peygamber'in “Temizlik imanın yarısıdır.” sözü, bu konuda da geçerlidir. Selman, Allah Rasülü'nün “Yemek için dua, yemekten önce ve sonra elleri yıkamaktır.” sözünü nakleder (Tirmizî, Mişkât, 20). Bundan başka, Peygamber, yiyecek ve içeceklerin açıkta bırakılarak israf edilmemesini, üstlerinin örtülmesi gerektiğini buyurmuştur.”¹³⁷

Üçüncü ilke, doğruluktur. Kur'an'da doğruluk emredilir,¹³⁸ doğrular övülür,¹³⁹ onların cennetle mükâfatlandırılacakları bildirilir,¹⁴⁰ insanlardan doğrularla birlikte olmaları istenir.¹⁴¹ Bunlar hayatın dini, siyasi, iktisadi vs. her alanının doğruluk prensibi üzerine bina edilmesini isteyen genel ifadelerdir. Harca ve tüketmede doğruluk, özellikle hizmetlerin tüketimi açısından önem kazanır. Hizmeti veren kişi kadar hizmeti alan kişi de dürüst olmak zorundadır. Şuayb Peygamber'in mücadelesi, bu konuda insanlığa örnek mesabesindedir. Kur'an'da, onun, Medyen halkına peygamber olarak gönderildiği zaman şöyle dediği kayıtlıdır: *Ey halkım, (...) Artık ölçüyü ve tartıyı tam yapın; insanlara eşyalarını eksiltmeyin; düzeltildikten sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın. Eğer müminlerseniz, bu sizin için daha iyidir.*¹⁴² *Dosdoğru ölçü ile ölçün.*¹⁴³ Doğruluğun diğer açılımı, fakirlerin durumlarının doğru olarak tespit edilmesi veya kişinin, gerektiğinde maddi durumunu doğru bir biçimde ortaya koymasındır. Şayet

135 A. Mannan İslam'ın yiyecek maddeleri konusundaki ilkelerinin beş maddede özetlenebileceği görüşündedir. Bunlar, doğruluk, temizlik, itidal, başış ve erdemlilik (A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, s. 127). Biz, insanoğlunun istifade ettiği bütün mal, eşya ve hizmetleri kapsayan daha genel bir tasnif yapmaya çalıştık.

136 Bakara (2), 168.

137 A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, ss. 127-28.

138 Bakara (2), 94, 111; Âl-i İmrân (3), 93, 168; Hûd (11), 112.

139 Âl-i İmrân (3), 17; Nisâ (4), 69.

140 Mâide (5), 119.

141 Tevbe (9), 119.

142 A'râf (7), 85. Ayrıca bkz. Hûd (11), 84-85.

143 Şuarâ (26), 182.

bu yapılmazsa, yardımlar gerçek muhtaçlara ulaşmayabilir, hayırseverlerin iyilik yapma duyguları istismar edilebilir.

Dikkat çekmemiz gereken dördüncü ilke, itidaldir. Mutedil tüketim, ihtiyaçları makul düzeyde tutmaktır, gelir-gider dengesini gözetmektir, yapay ihtiyaç türetmemektir. Zira gelir-gider dengesinin tutturulamaması iktisadi buhranların sebeplerindendir.¹⁴⁴ Bununla birlikte, araştırma-geliştirme faaliyetleri, kalite, sağlamlık vb. durumlar için yapılan harcamalar israf kategorisine girmez. Ayetlerde bir yandan israf, diğer yandan da cimrilik yasaklanmak suretiyle, çift yönlü bir strateji izlenerek, tüketim hususunda orta yol dile getirilir: *Onlar [Allah'ın seçkin kulları] harcadıkları zaman ne israf ederler; ne de cimrilik ederler; [harcamaları] bu ikisi arasında dengeli olur.*¹⁴⁵ Bir ayette gıda maddeleri ismen zikredilir, oburluğun bir israf biçimi olduğu belirtilir: *Yiyin, için, fakat israf etmeyin; zira Allah israf edenleri sevmez.*¹⁴⁶ Başka bir ayette ise, muhtaçlara yardım ederken olsa bile saçıp savuranların şeytanların kardeşleri olduğu ifade edilir.¹⁴⁷

Bu ayetlerde zengin-fakir, yöneten-yönetilen, büyük-küçük vb. toplum katmanları arasında herhangi bir ayırımın yapılmayarak, her müslümana, lüks ve israftan uzak, kanaatkâr, tutumlu, iktisatlı ve mütevazi bir yaşam tarzı önerilmektedir. Çünkü iktisadi mekanizmalar büyük oranda tüketime ayarlı olarak işler. Tüketimin itidalden uzaklaşması, üretim, mübadele, büyüme gibi diğer iktisat alanlarının da itidalden uzaklaşmasını beraberinde getirir. Ekonomik hayat için israf ne kadar zararlı ise, cimrilik de en az o kadar zararlıdır. İslam'da israfla cimrilik arasındaki dengeyi sağlamaktan, bireyler kadar toplumlar, kurum ve kuruluşlar da sorumludur.

İnfak tüketimle ilgili ele almamız gereken ilkelerin beşincisidir. İnfak malın elden çıkarılması, ihtiyaç için harcanmasıdır.¹⁴⁸ İslam'a göre, farz, vacip, mendup türleri vardır. Evvela, zekât ve sair sadakalara, sılalara, ianelere, vakfa ve aile nafakası gibi bütün mali ibadet ve iyilik çeşitlerine şamildir. İkinci olarak, ilim öğretimi vb. maneviyat değerlerini kazandırmaya da şamildir.¹⁴⁹ Yani, infak olgusu hem mallarla, hem de hizmetlerle

144 Ülgener, *Darlık Buhranları*, s. 59, 104-05.

145 Furkân (25), 67.

146 A'râf (7), 31.

147 İsrâ (17), 23-27.

148 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 29; es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasen el-Huseynî el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1987, s. 62; Yazır, *Hak Dini*, I, 192.

149 Yazır, *Hak Dini*, I, 192.

ilgilidir. “Kişi tasarruf ettiği malı istediği biçimde kullanamaz. İslam’ın bu kuralı, malın en yararlı biçimde kullanılması gereğini saptamaktadır. Bu da servetin ancak Allah yolunda, bir başka deyişle, Allah’ın çizdiği ölçüler içerisinde kullanılmasıyla gerçekleşebilir. Ancak bu şekilde, mal toplumun tüm toplam] yararına, daha mutlu, daha bayındır bir toplum için gerekli olanlar da kullanılma olanağı kazanır.”¹⁵⁰

İnfak etmemek ve cimrilik yapmak, aslında tabii ve makul bir yol değildir. Çünkü malı yaratan Allah olduğuna göre, zengin bir kişi zenginliğini evvela Allah’a borçlu demektir. Üstelik -buna bağlı olarak- rızkı veren de O’dur. O halde varlıklı kişinin bu rızkın bir kısmını infak etmesi, Allah’a ve verdiği nimetlerine karşı bir sorumluluktur: *Ey iman edenler; alışverişin, dostluğun ve kayırcılığın olmadığı gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan infak edin.*¹⁵¹ Ayrıca insanların mallarının gerçek sahipleri değil, yönetimi için vekil olmaları da infak etmenin diğer bir gerekçesidir: *Allah’a ve Peygamberine iman edin; sizi üzerinde vekil kıldıklarından infak edin. Sizden iman ve infak eden kimselere büyük bir mükâfat vardır.*¹⁵² Bu ayetler maddi durumu iyi olanları infaka teşvik etmektedir. Çünkü Allah’ın verdiği nimetleri muhtaçlarla paylaşmak, her şeyden önce onların dertleriyle ilgilenmektir, insanca yaşamalarına insani bir katkıdır, bu itibarla ahlâkî bir erdemlilik, gelir dağılımındaki dengesizliği Ayrıca Müslüman bir zenginin malının bir kısmını infak etmesi, yoksullara, düşkünlere yardım elini uzatması ve zekâtını vermesi, dünyevi ve uhrevi kurtuluş vesilesidir.¹⁵³ İhtiyaç sahiplerine infakta bulunmak kişiye ahiret yurdunu kazandırır: *Mallarını gece-gündüz, gizli-açık infak edenlerin mükâfatı Rableri yanındadır; onlara korku yoktur ve üzülmeceklerdir.*¹⁵⁴ Buna karşılık, infak etmemek ise, kişinin hem kendisini, hem de toplumunu kendi eliyle tehlikeye atması demektir.¹⁵⁵ Zengin, işte bu ahlâkî, iktisadi ve içtimaî neticeleri düşünerek malının bir kısmını ihtiyaç sahipleri için infak etmelidir. Güzel ahlâk sahibi, kanaatkâr ve bilgili olmak ve sermayeyi büyütme gibi, infak da onun malını korumasının en iyi yollarından biridir.¹⁵⁶

150 A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, s. 142.

151 Bakara (2), 254.

152 Hadîd (57), 7.

153 Bakara (2), 3-5.

154 Bakara (2), 274.

155 Bakara (2), 195.

156 Dimaşkî, *Kitâbü'l-işâra*, 85.

Tüketimin altıncı ilkesi, ihtiyat ve tasarruftur. Gerek gerçek kişi, gerekse devlet, kurum, kuruluş gibi tüzel (hükmî) kişi olsun, herkes gelirleri ile giderleri arasında bir denge kurmak zorundadırlar. Bu denklemde harcamaların gelirleri aşmaması, çok önemlidir; fakat daha önemlisi, gelirin bir kısmını harcamayarak tasarruf etmektir.¹⁵⁷ Bunun yegâne nedeni, ekonominin çarklarını sürekli döndürebilmek veya yatırım yapabilmek için birikime duyulan ihtiyaç değildir; gelecekte meydana gelebilecek tabii afet, ekonomik kriz vb. olağandışı durumlar da tasarrufu zorunlu kılmaktadır. İslam'ın önerdiği mutedil yaşam biçimi, tasarrufa imkân sağlaması, insanlar arasındaki yaşam standardı farkının bir uçuruma dönüşmesini önlemesi, büyüklenmeye ve büyüklenmenin yaşam biçimine dönüşmesine mani olması gibi çok yönlü iktisadi, ahlâkî ve toplumsal etkilere sahiptir.

Bir toplum için bunlar gerçekten önemli kazanımlar olmakla birlikte, mutedil yaşam biçiminin asıl faydası kriz ortamlarında görülmektedir. İsrafa ve prestij tüketimine alışkın olan birey ve toplumlar kriz zamanlarında bu alışkanlıklarını değiştiremezlerken, hatta bunların kısıtlanması yönünde kararlar alan siyasi otoriteye karşı çıkarılarken, tam aksine, kanaatkârlığa ve sabretmeye alışkın olan birey ve toplumlar kriz tedbirlerini kolaylıkla uygulamaya geçirirler. Kur'an'ın önerdiği, kanaatkâr, tutumlu ve israftan kaçınan yaşam biçiminin hikmetleri ve sonuçları bunlardır; Yûsuf Peygamber'in Mısır'ın devlet hazinesinden sorumlu olduğu yıllarda izlediği iktisat siyaseti, bu uygulamanın toplumsal ve siyasal bir örneği olarak sunulmaktadır.¹⁵⁸

İslam ekonomi düşüncesinde tüketimin yedinci ilkesi yararlılıktır. Buna zararsızlık ilkesi de diyebiliriz. İslam öğretisinde, yaratılmış olan her şeyin mutlak mülkiyeti Allah'ındır. Bu yüzden tüketimde O'nun mülküne, yani yarattığı şeylere, mallara, hayvanlara, diğer canlılara ve kâinata zarar vermemek esastır. Zengin olsun, yoksul olsun, her ferдин onları kullanmaya yaratılıştan hakkı vardır. Bunun için kullanımda başkalarına zarar vermek bir tür saldırıdır ve Kur'an her türlü saldırıyı yasaklamaktadır.¹⁵⁹ "Müslüman hukukçular zarar veya kötülüklerin yapıları arasındaki farkları açıklamış ve zararları sınıflandırmışlardır: tüm toplum için baş gösteren zararlar, niyetle yapılan zararlar, isteksiz yapılan zararlar, önemli

157 Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, 24-25; M. Sabri Erdoğan, *İslâm Ekonomisinde Tasarruf ve Ekonomik gelişme*, İstanbul: İFAV Yay., t.y., 27.

158 Yûsuf (12), 43-57.

159 A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, ss. 144-45.

ve önemsiz zararlar, kaçınılmaz zararlar, muhtemel zararlar vs.”¹⁶⁰ Ancak bu noktada, kesin ve durağan bir yarar-zarar sıralaması yapmanın son derece güç olduğunu dikkatten kaçırmamalıyız. Çünkü yararlılık veya zararsızlık öz olarak aynı kalırken, biçim yönünden toplumun ihtiyaçları değiştikçe değişmektedir. Toplumsal ihtiyaçlar da ortama ve şartlara göre değişiklik arz etmektedir.¹⁶¹ Ayrıca, yine yararlılık ilkesi gereğince, birey ve toplumlar, Allah'ın mülkünü ve nimetlerini diğer birey ve toplumlara, yeryüzüne ve tabiata zarar vermeden ve hatta onların yararlarına olarak kullanmak zorundadırlar.

Yine yararlılık ilkesi gereğince, tüketiciler, insanlığın, gezegenimizin ve bütün bir evrenin doğal sağlığını korumak ve gelecek nesillere sağlıklı bir nesil ve tabiat emanet etmek sorumluluğuyla karşı karşıyadırlar. Bilinmelidir ki, yerde ve gökte ve bunların arasında bulunan kaynaklarda sadece insanlar değil, bütün canlılar haklı bir paya sahiptirler.¹⁶² Akıl sahibi bir varlık olarak insan, hem bu kaynakların yaratıcısına ve mutlak hakimine, hem insanlığa, hem de diğer canlılara ve kâinata karşı sorumludur. Bu açıklama, tüketimin sekizinci ilkesi olarak sorumluluğu zikretmemizi gerektirmektedir. Fakat yaptığımız açıklamaların bu ilkenin aydınlatılması için yeterli olduğunu düşünüyoruz. Bu yüzden başka bir açıklama yapmayı gereksiz buluyoruz.

Kur'an temelli bir tüketme ve harcama anlayışının dokuzuncu ilkesi olarak ehliyet ve liyakati tespit edebiliriz. Kur'an'a göre, insanı emaneti gözetmekle sorumlu tutan Allah'tır.¹⁶³ İnsanlar emaneti ehil olanlara havale etmekle yükümlüdürler.¹⁶⁴ Müminler emanete riayet ederler,¹⁶⁵ ona ihanet etmezler.¹⁶⁶ Bunlar, hem hizmet üretenler, hem de onlara iş yaptırılanlar açısından oldukça önemli standartlardır. Referansta bulunduğumuz ayetler, *işe ehil olma*, *işi ehline yaptırma*, *ehil olanı iş başına getirme* şeklinde özetleyebileceğimiz bu standartlarla hizmet tüketimini nizamlamayı hedeflemektedir.

Tüketime ilişkin olarak buraya kadar verdiğimiz bilgiler normal şartlar için geçerlidir. Kur'an'da olağandışı durumlarla karşılaştıklarında ne

160 A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, s. 146-47.

161 A. Mannan, *İslam Ekonomisi*, s. 143.

162 Muhammed A. Mannan, *İslâm Ekonomisinin Önemi Konusunda İnanılması Gereken 7 Sebep*, çev. A. Zengin, İstanbul: Fikir Yay., 1984, s. 21.

163 Ahzâb (33), 72.

164 Nisâ (4), 58.

165 Mü'minûn (23), 8; Meâric (70), 32.

166 Enfâl (8), 27.

yapmaları gerektiği hususunda insanlara yol gösterilmiştir ki, biz buna mevcudiyetini koruma ilkesi diyeceğiz: *Kim mecbur kalır da [imanını] bozmadan ve [gerekli miktarı] aşmadan [bu gayrimeşru hayvan ve etlerden yerse], ona günah yoktur. Kuşkusuz ki, Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.*¹⁶⁷ Bu ayetteki zaruret durumu genel olup, düşmanın eline düşüp Allah'a isyana zorlanmış olmaktan, aç kalmaya kadar geniş bir anlam yelpazesine sahiptir.¹⁶⁸ Diğer bir ayette ise, zarurete örnek olarak şiddetli açlık gösterilmektedir: *Kim şiddetli bir açlık sebebiyle mecbur kalır da günaha meyletmeden [bunlardan yerse], [bilsin ki,] Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir.*¹⁶⁹ Bu ayetlerde belirtilenler, mecbur kalınan durumlarda yapılmasına müsaade edilenler hususunda yalnızca birer örnek mesabesinde. Haram bir şeyi yapmak zorunda kalma sadece açlıkla sınırlı olmadığı gibi, çözümler de sadece yiyeceklerle sınırlı değildir.¹⁷⁰

Son olarak, iyi amaçlı olma ilkesine de değinmek istiyoruz. İslam inancına göre, mallar ve evlatlar insana imtihan amacıyla verilir. Onun görevi, bu imtihanda başarılı olarak, Allah katındaki büyük mükâfata ulaşmaktır.¹⁷¹ Bu yüzden İslam'da tüketimin ve harcamanın amacı, sadece mal ve nimetleri kullanmak, hizmetlerden yararlanmak değil, bunları dünya ve ahiret mutluluğu için araç olarak kullanmaktır: *Allah'ın sana verdiklerinde ahiret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana iyilik ettiği gibi, sen de [insanlara] iyilik et.*¹⁷² İçinde yaşadığı toplumdan başlayarak insanlığın saadetine katkı yapmayı hedefleyen kişi, servetini kötü amaçlarla kullanmaz, meşruiyetten ayrılmaz. Ahiret saadetine kazanmak isteyen mümin iktisadi faaliyetlerini ibadetlerini aksatmadan sürdürür: *Öyle erler vardır ki, onları Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan ve zekâtı vermekten ne bir ticaret, ne de bir alışveriş alıkoyabilir.*¹⁷³ Esas

167 Bakara (2), 173. Ayrıca bkz. En'âm (6), 145; Nahl (16), 115. Ayetin orijinalinde hâl olarak yer alan “غير باع” ifadesine *imanını bozmadan* anlamı vermemizin nedeni, “بغى” kelimesinin Arap dilinde, “kötülük (*fesâd*) işleme, zulüm, adaletten ayrılma” anlamlarında kullanılmasıdır. Râzî tefsirinde “غير باع” ifadesini açıklarken, bu lügavî anlamlara atıfta bulunduktan sonra, haram kılınan yiyecekleri helal sayma anlamına vurgu yapmıştır (Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, V, ss. 13-14). Biz çevirimizde bu açıklamaları esas aldık. Ayrıca çevirimizle, ağır baskı gören bir Müslümanın kalbi imanla dolu olduğu halde, yani kalbini bozmadan zahirî İslam'ı inkar eden ifadeler kullanmasına izin veren ayet (Nahl (16), 106) arasında da mantıksal ve metodik bir paralellik kurmaya çalıştık.

168 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, s. 86.

169 Mâide (5), 3. Mealdeki tercihimiz için bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, VI, ss. 84-87.

170 Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, V, ss. 13-14.

171 Enfâl (8), 28.

172 Kasas (28), 77.

173 Nûr (24), 37.

olan, verdiği nimetlere karşılık Allah'a şükretmektir.¹⁷⁴ Verdiği nimetleri O'nun yolunda harcamak, yardımı fakirleri incitmeden yapmak, yardım yaparken güzel sözlerle ve iltifatlarla onların gönlünü almak, başa kakmamak, gösteriş amacıyla değil, O'nun hoşnutluğunu kazanma amacıyla infak etmek, bu şükürün bir parçasıdır.¹⁷⁵ Daha da artırabileceğimiz bu meziyetler, dini olduğu kadar doğru ve sorumlu yaşam felsefesinin de bir gereğidir. Zira fakirlerin fakirliğine, yetimlerin yetimliğine, aç kalanların açlığına, tabiatın dengesinin bozulmasına, çevrenin yok oluşuna vs. duyarlılık doğurmayan bir hayat felsefesi anlamlı değildir.

VII. Sonuç

Tüketim, insanın hayatına, iktisadi faaliyetlerine, iktisat politikalarına ve projelerine yön veren kavramların başında yer almaktadır. Tüketim kavramı Kur'an'da hem infak kavramının bir açılımı, hem de bir olgu olarak mevcuttur. Meşruiyet ise, bir şeyin kabul edilebilir veya edilemez olmasının en önde gelen ölçütüdür, hakkaniyeti sağlamanın ve haksızlığı önlemenin yegâne yoludur, barış içerisinde birlikte yaşamının vazgeçilmezidir. Kur'an'ın hemen her suresinde amaç edinilen meşruiyet, diğer bütün ilkelerin kendisine bağlandığı temel bir ilke olup, insanın hayatını sistemleştirme, kararlarını, hükümlerini ve uygulamalarını haklılaştırma gibi işlevler görür.

İslam'da tüketimin meşruiyeti, önce ihtiyaç ve isteklerle başlar. Kur'an, kötü, çirkin ve tiksinti verici şeylerin yenilip içilmesini yasaklar, mütevazı ve kanaatkâr yaşamayı tavsiye eder. Böylece, insanda meşru olana ihtiyaç hissetme duygunu harekete geçirir; ihtiyaçları ve bunları giderme yollarını meşru bir çerçeve içerisine çeker; meşru olmayan şeyleri ihtiyaç kategorisinden çıkarır ve ihtiyaç duymayı önler. İhtiyaç ve istekler meşru bir zemine çekilince, bunun bir sonucu olarak, onları tatmin etmek amacıyla kullanılacak mal, eşya ve hizmetler de meşru olacaktır. Kur'an'a dayalı bir tüketim anlayışında, ismi naslarda haram mallar arasında geçen, nitelikleri itibariyle tiksinti verici, kötü, pis olan, elde edilmiş yolları bakımından batıl sınıfında yer alan, hakkaniyetle bağdaşmayan, İslam'a göre helal ölçüleri içerisinde hazırlanmayan hiçbir tüketim maddesi meşru sayılmaz. Aynı şekilde, insana, topluma veya çevreye küçümsenmeyecek zararlar veren herhangi bir hizmet alanı da meşru sayılmaz.

174 Nahl (16), 114.

175 Bakara (2), 261-265.

Tüketimin meşru sayılabilmesi için bizzat harcama ve tüketme fiillerine ilişkin süreçlerin de meşru olması gerekir. Bu amaca yönelik olarak Kur'an'dan bazı ilkeler elde etmek mümkündür: Helal olma, temizlik, doğruluk, itidal, infak etme ve cömertlik, ihtiyat ve tasarruf, yararlılık veya zararsızlık, sorumluluk, ehliyet ve liyakat, mevcudiyetini koruma ve son olarak da iyi amaçlı olma bu ilkeler arasında yer almaktadır. Bunların hepsinin ortak paydasına vurgu yaparak, Kur'an'ın insanoğluna teklif ettiği tüketimi betimleyecek olursak, rahatlıkla *meşru tüketim* tabirini kullanabiliriz.

Önemli bir bulgu olarak, Kur'an'da ihtiyaç, mal, nimet, israf, infak gibi tabirlerin meşruiyet açısından herhangi bir sınırla sınırlandırılmayıp, mutlak olarak kullanıldığıнын altını çizmek istiyoruz. Bu kullanım, neyin ne kadar kullanılması ve tüketilmesi gerektiğini, tüketimin hangi miktarı aştığında israf olacağını veya hangi miktarın altında kaldığında pıntılığın dönüşeceğini, aynı şekilde infakın miktarının ne olması lazım geldiğini, insanların imkânlarıyla ve içinde buldukları şartlarla ilgili hale getirmektedir. Dolayısıyla, bu konularda nassa dayalı, kesin ve durgun bir meşruiyetten söz etmek oldukça zordur. İslam alimleri bu hususta naslarda yer alan örnekleri, genel ilke ve nitelikleri esas alarak, naslarda ismi geçmeyen durumlar hakkında yorum yapmaktadırlar.